

## حقوق شهروندی در بستر دولت الکترونیک

سعید پور تیمور

مدرس حقوق جزا و جرم‌شناسی، تهران، ایران.

Saeed.pourteymour@ut.ac.ir

**قابل انتشار در دوره ۲۶ شماره ۶۹ (بهار ۱۴۰۶) نشریه پژوهش‌های حقوقی**

### چکیده:

دولت الکترونیک برآمده از توسعه فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات<sup>۱</sup> و ورود به عرصه مراودات اجتماعی است. گسترش قلمرو مراودات حقوقی اشخاص و دولت‌ها در بستری بدیع، پی‌آمد انکار ناپذیر این تحول است. بدیع بودن این موضوع و قرار گرفتن آن در بستر حقوقی و سیاسی جامعه از یک سو و ضرورت رعایت حقوق بشر و حقوق شهروندی از سوی دیگر اهمیت مطالعه و تحقیق را در این زمینه اقتضاء می‌کند. لذا در این ساحت، با دو مقوله اساسی مواجهیم: یکی شاکله دولت الکترونیک و سیستم‌های مبتنی بر آن و دیگری لزوم رعایت و احترام به حقوق شهروندان به عنوان تشکیل دهندگان نظام اجتماعی. درک دقیق فرایند مستلزم اشراف نسبی بر دو مقوله است و هر هر مقوله نیز نقاط ابهام و پرسش‌های خاص مطرح است. نوشتار حاضر و با جمع دو مقوله فوق با سوال اساسی ذیل مواجه است: شهروندان، به عنوان اعضای جامعه، در فرایند دولت الکترونیک چه جایگاه، حقوق و تکالیفی هستند؟

کلید واژگان: دولت الکترونیک، شهروند، حقوق شهروندی، آمادگی الکترونیک، شکاف دیجیتال، جامعه اطلاعاتی.

---

<sup>1</sup> - Information and communication technology / ICT

## درآمد:

فن آوری اطلاعات در دو سطح ملی و بین المللی قابل بحث است. ساختار منطق اقتصاد سیاسی جهانی ارتباطات و اطلاعات نوعی تقسیم کار جدید بین المللی به وجود آورده است که مبتنی بر توسعه و کاربرد فن آوری برتر است. این تقسیم کار جدید بین المللی توازن قدرت اقتصادی میان قدرت‌های مرکز را برهم می‌زند و همچنین روندهای موجود به سمت اقتصاد چندقطبی را تشدید می‌کند.<sup>۱</sup> بیش از نیم قرن است که فن آوری اطلاعات و ارتباطات در بخش عمومی استفاده می‌شود.<sup>۲</sup> ورود فن آوری اطلاعات و ارتباطات به زندگی بشر باعث شکل‌گیری نهادهائی چون تجارت الکترونیک، اسناد تجارتي الکترونیکی، بانک‌داری الکترونیک، کسب و کار الکترونیک، بیمه الکترونیک، دولت الکترونیک، آموزش الکترونیک، پزشکی الکترونیک، خدمات الکترونیک، پست الکترونیک و موارد مشابه شده است.<sup>۳</sup> در سال‌های اخیر حجم گسترده اطلاعات دولتی به شکل الکترونیکی برای شهروندان قابل دستیابی است.<sup>۴</sup> گزاره «مسئولیت حمایت»<sup>۵</sup> برآیند اصل حاکمیت دولت و به معنای مسئولیت دولت در حمایت از اتباع خود است و از منظر دکترین مسئولیت حمایت و تعهدات جامعه جهانی در فرایند توسعه و تعمیق حقوق شهروندی نیز مورد توجیه و بحث قرار می‌گیرد.<sup>۶</sup> در قانون اساسی کشورمان در اصول متعدد منجمله اصل دوم ایمان به کرامت و ارزش والای انسان و آزادی توأم با مسئولیت او در برابر خدا یکی از پایه‌های نظام جمهوری اسلامی بیان شده است. اگرچه ۲۴ اصل از اصول قانون اساسی به حقوق ملت اختصاص دارد اما متون حقوقی که درباره رعایت حقوق شهروندی تدوین و تصویب شده‌اند اندک هستند و در قانون اساسی تصریحی به حقوق شهروندی نشده است.<sup>۷</sup> علاوه بر موارد کلی و نظری فوق، قانون اساسی به سراغ جزئیات هم می‌رود و با ذکر مصادیق نقض حریم خصوصی چون بازرسی و نرساندن نامه‌ها، ضبط و فاش کردن مکالمات تلفنی، افشای مخابرات تلگرافی و استراق سمع و... هرگونه تجسس را ممنوع کرده، نقض آن را مستلزم حکم قانون اعلام کرده است. درسند چشم‌انداز بیست ساله جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴ هجری شمسی؛ که در تاریخ ۱۳ آبان ۱۳۸۲ سران قوای سه‌گانه ابلاغ شد نیز حفظ کرامت انسانی و حریم خصوصی اشخاص به‌طور خاص مورد توجه قرار گرفته است.<sup>۸</sup> یکی دیگر از مستندات قانونی در این زمینه قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی مصوب ۱۳۸۳ است که عمدتاً در مقام صیانت از حقوق قضائی شهروندی است. نکته قابل توجه اینکه در نص قانونی مزبور «شهروند» محدود به اتباع ایرانی نیست و همه افراد را صرف‌نظر از تابعیت و اقامت در برمی‌گیرد. حال آن‌که در قانون ساختار نظام جامع رفاه و تأمین اجتماعی مصوب ۱۳۸۳/۰۲/۲۱ با توجه به تبصره ۳ ذیل ماده ۱ به‌نظر می‌رسد منظور از شهروند فقط تبعه ایران است. به‌طور کلی در ادبیات تقنینی، در زمینه شمول کلمه «شهروند» بر اتباع و غیر اتباع، نظم خاصی حاکم نیست. قدر مسلم این است که در قوانین و مقررات از هردو معنا استفاده شده است. اما به‌لحاظ محتوایی در حقوق ایران در بهره‌مندی از حقوق مدنی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و در برخی از موارد فرهنگی، بین اتباع و غیراتباع حسب مورد تفاوت‌های جزئی یا کلی وجود دارد.<sup>۹</sup>

در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و نیز سایر نصوص قانونی مرتبط منجمله قانون مدیریت خدمات کشوری، اصول، فصول و موادی به حقوق شهروندی اختصاص یافته است و برای تضمین حقوق شهروندان، الزامات قضائی متعددی در نظر گرفته شده است. می‌توان الزامات مزبور را در دو دسته تقسیم بندی کرد:

دسته اول: الزامات حقوق بشری از قبیل اصل قانونی بودن جرم و مجازات موضوع اصل ۳۶، عطف به ماسبق نشدن قوانین موضوع اصل ۱۶۹، اصل برائت موضوع اصل ۳۷، منع بازداشت خودسرانه موضوع اصل ۳۲، منع شکنجه موضوع اصل ۳۸ قانون اساسی و...

<sup>۱</sup> - رفیع حسین و دیان جانبا، «تأثیر فناوری‌های جهانی اطلاعاتی و ارتباطاتی بر امنیت ملی کشورها»، نشریه سیاست، ۱۳، ۸۲ (۱۳۸۹).

<sup>۲</sup> - رحمتی‌فر سمانه، «الکترونیک شدن دستگاه قضایی در پرتو مولفه‌های حکمرانی خوب»، نشریه پژوهش‌های حقوقی، ۲۲، ۵۴ (۱۳۹۱).

<sup>۳</sup> - ساردونی نسب محمد و احد طاهری، «اسناد تجارت الکترونیکی؛ برات، سفته و چک الکترونیکی» نشر میزان، چاپ اول، ۲۲ (۱۳۹۳).

<sup>۴</sup> - Marcella, Rita and Graeme Baxter. "Citizenship information, electronic government." 9 (1998).

<sup>۵</sup> - Support responsibility.

<sup>۶</sup> - دعاگو حسین و سیدمحمد هاشمی، «جایگاه حقوق شهروندی کرامت مدار در دکترین مسئولیت حمایت در پرتو حقوق بین‌الملل»، نشریه پژوهش‌های اخلاقی، ۳۶، ۹۰ (۱۳۹۸)؛ سردارنیا خلیل الله و میرزا مهدی سالاری شهر بابکی، «واکاوی پیشگیری از جرائم در ایران با تمرکز بر نظریه سیستمی در علوم سیاسی»، فصل‌نامه پژوهش حقوق کیفری، سال هفتم، ۲۷، ۴۷ (۱۳۹۸).

<sup>۷</sup> - جهانگیری شهناز، «رابطه حقوق شهروندی و نظام اداری»، نشریه مطالعات و پژوهش‌های اداری، ۷، ۹ (۱۳۹۹).

<sup>۸</sup> - محسنی فرید و محمدحسین میرعماد، «مبانی و استثنائات حریم خصوصی در اسلام و حقوق ایران از دیدگاه حقوق عمومی»، نشریه آموزه‌های حقوقی گواه، ۹، ۲۶۴ (۱۳۹۸).

<sup>۹</sup> - علی سلیمی، «بررسی اصول و مبانی حقوق شهروندی در نظام اداری ایران»، نشریه حقوق و فقه، ۱۳، ۳۹ (۱۳۹۹).

دسته دوم: الزامات خاص حقوق شهروندی مانند ایجاد نظام اداری صحیح، عادلانه و حذف تشکیلات غیرضروری موضوع اصل ۳ قانون اساسی و مواد ذیل فصل دوم قانون مدیریت خدمات کشوری و موارد مشابه. اهم مواد و مقررات اخیرالذکر مربوط به حسن جریان امور اداری در راستای احترام به حقوق شهروند و رعایت آن است.

نگرش مردم مدار مبتنی بر رعایت حقوق شهروندی در امور اداری و سازمانی ناشی از تحول اندیشه ها و رویکردهائی است که در طول تاریخ به اداره و نحوه تعامل آن با شهروندان وجود داشته است. از آنجا که اداره مطلوب امور و تعامل با شهروندان از مهم ترین راه های تکریم شهروندان است، سازمان های دولتی باید در این زمینه دارای نقش فعال باشند. تحقق این امر بیشتر حاصل برخورد مسئولانه مقامات و دستگاه های اجرائی است. به بیان دیگر باید بدنه اداری حکومت در بهترین حالت خود عمل نماید.<sup>۱</sup>

## ۱- دولت الکترونیک و حقوق شهروندی:

دولت الکترونیک مجموعه ای از ارتباطات الکترونیکی است که بین دولت، سازمان ها و شهروندان رخ می دهد. مفهوم «دولت الکترونیک» به طور جدی از دهه ۱۹۹۰ مطرح گردیده است.<sup>۲</sup> ابتکارات جاه طلبانه دولت الکترونیک در بسیاری از کشورها آغاز شده است. تکوین دولت الکترونیک ریشه در تفکرات نئولیبرالیستی مبتنی بر تمرکز زدائی و کاهش تورم دولت دارد.<sup>۳</sup> مفهوم شهر دیجیتال برای اولین بار در سال ۱۹۹۴ میلادی در اجلاس شهر دیجیتال اروپا مطرح شد.<sup>۴</sup> دولت الکترونیک همچنین مبتنی بر ایده مشارکت آحاد مردم در اداره دولت است.<sup>۵</sup> فن آوری های جدید یک دارائی برای دموکراسی محسوب می شوند. دولت الکترونیک با هدف بهبود خدمات رسانی به مردم موجب تعامل بیشتر مردم با دولت و مشارکت مردم در فرایندهای دموکراتیک می شود و این امر در تحقق حقوق و آزادی ها، ساختار کارکرد نهادهای حکومتی و در نهایت در هنجارها برای حاکمیت دولت قانون مدار از طریق تحدید قدرت، رعایت سلسله مراتب و نظارت پذیری با استفاده از دولت الکترونیک تسهیل و شفاف خواهد شد.<sup>۶</sup> اگرچه می توان برای کلمه دموکراسی با توجه به مفاهیم حقوقی، سیاسی، جامعه شناسی و اقتصادی آن تعارف مختلف ارائه کرد اما رندال مارلین<sup>۷</sup> در تعریف دموکراسی می گوید: «تعریف من از دموکراسی شامل یک جریان سیاسی است که در آن مشکلات محروم ترین طبقه جامعه به-طور همیشگی مورد بحث قرار می گیرد و از مشکلاتی که طبقه سهام دار ثروتمند در رابطه با ازدیاد منفعتشان درگیر هستند مجزا می کند. چرا که اطلاعات در مورد مشکلات طبقه سهام دار ثروتمند توسط رسانه ها به شکلی ارائه می شود که به نظر می رسد مشکلات عمومی جامعه هستند». آن چه مسلم است این است که استفاده کنندگان از دنیای مجازی در روندی حضور دارند که مشارکت مدنی را ایجاد می کند. مشارکت مدنی در خلق، توزیع و مصرف اطلاعات همگی منتج به اعتماد در ارتباط و تشویق حقیقت جوئی گشته، راه را برای رسیدن به آنچه یورگن هابرماس حوزه عمومی و کنش ارتباطی می نامد فراهم می کند.<sup>۸</sup> هدف از کاربرد فن آوری اطلاعات و ارتباطات، تثبیت دموکراسی و مشارکت عمومی بوده، اما در عمل شکاف دیجیتال و آثار آن مسئله ای چالش برانگیز و امری خطیر فراروی مردم سالاری است.<sup>۹</sup> تعاریف متعددی برای دولت الکترونیک به عمل آمده است. دولت الکترونیک را کاربرد فن آوری اطلاعات و ارتباطات جهت ارائه خدمات دولتی به جامعه تعبیر کرده اند.<sup>۱۰</sup> رکن اساسی دولت الکترونیک، استفاده از فن آوری اطلاعات و ارتباطات در ارائه خدمات است.<sup>۱۱</sup> «سازمان همکاری و توسعه اقتصادی» دولت الکترونیک را «استفاده از تکنولوژی های اطلاعاتی و ارتباطی به ویژه اینترنت به عنوان ابزاری برای تحقق دولتی کارآمد» می داند. همچنین آن را اینگونه تعریف کرده اند:

۱- علی سلیمی، «بررسی اصول و مبانی حقوق شهروندی در نظام اداری ایران»، نشریه حقوق و فقه، شماره ۱۳، ۵۲ (۱۳۹۹).

۲- شعبان الهی، بهنام عبیدی و حسن دانائی فرد، «پذیرش دولت الکترونیک در ایران: تبیین نقش متغیرهای فردی، سازمانی و اجتماعی مطرح در پذیرش فن آوری»، نشریه چشم انداز مدیریت دولتی، ۱، ۴۴ (۱۳۸۹).

۳- غلامرضا معمارزاده و مهرداد سرفرازی، «دولت الکترونیک و شکاف های دیجیتالی»، نشریه نشریه پژوهش نامه، سال ششم، ۷۸، ۵۷ (۱۳۹۰)؛ ابراهیم باطنی و مهدی یزدان شناس، «نگاهی به فرایند شکل گیری دولت الکترونیک و چالش های فراروی آن»، نشریه حقوق اسلامی، شماره ۹، ۶۶ (۱۳۸۵)؛ سهیلا هاشمی، مریم مرادی و ابومحمد عسگرخانی، «بررسی نقش دولت الکترونیک در سرعت عمل به کارهای حقوقی مردم و داوری ها در ایران»، نشریه رهیافت انقلاب اسلامی، ۵۸، ۱۲۵۸ (۱۴۰۱).

۴- زهره افراخته و غلامرضا شاه محمدی، «رتبه بندی عوامل موثر بر آمادگی الکترونیکی در استقرار شهر الکترونیک»، نشریه مدیریت منابع در نیروی انتظامی، ۲۲، ۶۳ (۱۳۹۷).

۵- قلی پور آرین و علی پیران نژاد، «ارتقای اعتماد عمومی و دموکراسی الکترونیکی: تبیین نقش دولت الکترونیک»، نشریه مدرس علوم انسانی، ۵۶، ۲۱۹ (۱۳۸۷).

۶- خسروی حسن وهمکاران، حسن توکل طیبی، ناصرعلی منصوریان، «چالش ها و راهبردهای دولت الکترونیک در راستای تحقق دموکراسی»، نشریه جستارهای سیاسی معاصر، ۴، ۶۰ (۱۴۰۱)؛ Kaufman, Ester. "E-citizenship, good governance and ICT." (۲۰۰۵), ۷

۷- Randal Marlin

۸- علیرضا ظهوری، «دنیای مجازی: بازار اطلاعاتی دموکراتیک و توانا ساز یا سراب محدود کننده؟»، نشریه جهانی رسانه، ۳، ۵۶ (۱۳۸۶).

۹- خسروی حسن وهمکاران، حسن توکل طیبی، ناصرعلی منصوریان، «چالش ها و راهبردهای دولت الکترونیک در راستای تحقق دموکراسی»، نشریه جستارهای سیاسی معاصر، ۴، ۷۱ (۱۴۰۱).

۱۰- سید مهدی الوانی و نورمحمد یعقوبی، «مدیریت دولتی و دولت الکترونیک»، نشریه مدیریت فرهنگ سازمانی، ۳، ۵ (۱۳۸۲).

۱۱- ساردوئی نسب محمد و احد طاهری، «اسناد تجارت الکترونیکی: پرات، سفته و چک الکترونیکی» نشر میزان، چاپ اول، ۲۲ (۱۳۹۳).

شیوه‌ای است برای دولت‌ها به منظور استفاده از فن‌آوری‌های نوین که تسهیلات لازم را برای دسترسی مناسب به اطلاعات و خدمات دولتی با کیفیت بالاتری مهیا می‌سازد و فرصت‌های بیشتری را برای مشارکت مردم در فرایندهای دموکراسی ایجاد می‌کند. در این زمینه در نظام حقوقی ایران ماده ۲ قانون انتشار و دسترسی آزاد به اطلاعات مصوب ۱۳۸۸/۰۵/۳۱ مجمع تشخیص مصلحت نظام- که دسترسی به اطلاعات عمومی را جز در موارد وجود منع قانونی، حق شهروندان می‌داند- قابل توجه است. مجمع ارتباط دولت الکترونیک و دموکراسی در حدی است که در متون تحقیق از ترکیب دموکراسی الکترونیک نیز استفاده شده است.<sup>۱</sup> در تعریف دیگر دولت الکترونیک عبارت است از ارائه خدمات و اطلاعات دولتی از طریق اینترنت یا سایر رسانه‌های الکترونیکی که در این صورت سیستم‌های ارائه خدمات و اطلاعات مبتنی بر اینترنت برخلاف سایر ساختارهای سنتی که سلسله مراتبی و خطی و یک طرفه هستند حالتی غیرسلسله‌مراتبی، غیرخطی و دوطرفه به خود گرفته، به صورت بیست و چهارساعته و هفت روز هفته به ارائه خدمات برخط می‌پردازد. اتحادیه اروپا در کمیسیون مجامع اروپایی ۲۰۰۳ دولت الکترونیک را این‌گونه تعریف نموده است: «استفاده از تکنولوژی‌های اطلاعات و ارتباطات در مدیریت‌های عمومی در ترکیب با تغییر سازمانی و مهارت‌های جدید به‌منظور بهبود خدمات عمومی و فرایندهای دموکراتیک و تقویت حمایت از خط و مشی‌های عمومی».<sup>۲</sup>

کارکردهای دولت الکترونیک را می‌توان در سه دسته خدماتی، اطلاعاتی و مشارکتی تقسیم کرد.<sup>۳</sup> در دولت الکترونیک تمرکز باید بر روی استفاده از فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات و به ویژه اینترنت به‌عنوان ابزاری برای دستیابی به دولت بهتر و استفاده از فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات در همه جنبه‌های عملکرد یک سازمان دولتی باشد.<sup>۴</sup>

شکل‌گیری یک «جامعه اطلاعاتی» و کاربرد «فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات» به‌صورت مستقیم و غیرقابل اجتناب بر حوزه‌های اقتصادی، سیاسی و اجتماعی تأثیرگذار است. از سوئی انگیزه استفاده از فن‌آوری اطلاعات، در اختیار داشتن فن‌آوری و استفاده از آن و سهولت دسترسی، لازمه‌های بنیادین تکوین جامعه اطلاعاتی هستند.<sup>۵</sup> استفاده گسترده از تکنولوژی‌های نوین جهانی زمینه پیدایش مفهوم «جامعه اطلاعاتی» را ایجاد کرده است. این مفهوم ناظر به پیشرفت‌های خیره‌کننده در پردازش، نگهداری و انتقال اطلاعات است که در واقع به کاربرد تکنولوژی‌های اطلاعاتی در تمامی زوایای حیات اجتماعی انجامیده است. روندی که قالب‌های قدیمی و سنتی را در هم شکسته، موجبات افزایش تعامل و دانش افراد را فراهم کرده است.<sup>۶</sup> روندی که به «تغییر پارادایم‌ها» موسوم شده است.<sup>۷</sup>

## ۱-۱- ویژگی‌ها، بایسته‌ها و ابعاد دولت الکترونیک :

در عصر حاضر عرصه حقوق عمومی و مدیریت دولتی در یک نگرش جامع و فرابارادایمی مستلزم درک هم-زمان مدیریت، سیاست، حقوق و توجه به ارزش‌های حاکم بر هرکدام از این رشته‌ها از قبیل «کارائی»، «نماینندگی» و «عدالت» در بخش دولتی است.<sup>۸</sup> هدف دولت الکترونیک - که در راستای ماهیت وجودی آن تعریف می‌شود - ارائه خدمات بهتر با هزینه کمتر و اثر بخشی بیشتر است. تعریف استاندارد واحد برای ویژگی‌های دولت الکترونیک ساده نیست زیرا هر دولتی می‌تواند با توجه به نیازهای جامعه خود نظام دولت الکترونیک را پایه‌ریزی کند. اهم ویژگی‌های دولت الکترونیک را می‌توان مشتعل بر این موارد دانست: الف: مقررات پذیرفته شده عامی در این زمینه وجود ندارد. بدین معنی که معمولاً چارچوب از پیش ساخته شده‌ای در سازمان‌های الکترونیک وجود ندارد. بلکه به‌لحاظ جدید بودن این پدیده، مدیران در حال تجربه کردن هستند و هر روزه با پدیده‌های جدید مواجه می‌شوند. ب: در عرصه دولت الکترونیک، سرعت عامل موفقیت است و محل و مکان حائز اهمیت نیست. در حال حاضر

<sup>۱</sup> - Marcella, Rita and Graeme Baxter. "Citizenship information, electronic government." (۱۹۹۸).

<sup>۲</sup> - الهی شعبان، بهنام عبدی و حسن دانائی فرد، «پذیرش دولت الکترونیک در ایران: تبیین نقش متغیرهای فردی، سازمانی و اجتماعی مطرح در پذیرش فن‌آوری»، نشریه چشم انداز مدیریت دولتی، ۱، ۴۲ (۱۳۸۹)؛ سلاجقه سنجر و سحر هنرآموز، «دولت الکترونیک از تئوری تا عمل»، نشریه راهبرد توسعه، ۲۹، ۲۵۰ (۱۳۹۱)؛ آرن قلی‌پور و علی پیران‌نژاد، «ارتقای اعتماد عمومی و دموکراسی الکترونیک: تبیین نقش دولت الکترونیک»، نشریه مدرس علوم انسانی، ۵۶، ۲۲۴ (۱۳۸۷)؛ زهرا صدر عرفانی و ایوب طالب زاده، «دولت الکترونیک و حریم خصوصی افراد»، نشریه فقه، حقوق و علوم جزا، ۱۱، ۱۲ (۱۳۹۸).

<sup>۳</sup> - صدر عرفانی زهرا و ایوب طالب زاده، «دولت الکترونیک و حریم خصوصی افراد»، نشریه فقه، حقوق و علوم جزا، دوره پنجم، ۱۱، ۱۰ (۱۳۹۸).

<sup>۴</sup> - سهیلا هاشمی، مریم مرادی و ابومحمد عسگرخانی، «بررسی نقش دولت الکترونیک در سرعت عمل به کارهای حقوقی مردم و داوری‌ها در ایران»، نشریه رهیافت انقلاب اسلامی، ۵۸، ۲۶۱ (۱۴۰۱).

<sup>۵</sup> - De Haan, Jos. "A multifaceted dynamic model of the digital divide." It & Society 1, 7, 72 (2004).

<sup>۶</sup> - باطنی ابراهیم و مهدی یزدان‌شناس، «نگاهی به فرایند شکل‌گیری دولت الکترونیک و چالش‌های فراروی آن»، نشریه حقوق اسلامی، شماره ۶۰، ۶۰ (۱۳۸۵).

<sup>۷</sup> - مسعودی امیدعلی، «آموزش الکترونی؛ آینده نگر کشورهای در حال توسعه و دانشگاه مجازی»، نشریه دین و ارتباطات، ۳۳، ۱۷۳ (۱۳۸۷).

<sup>۸</sup> - باطنی ابراهیم و مهدی یزدان‌شناس، «نگاهی به فرایند شکل‌گیری دولت الکترونیک و چالش‌های فراروی آن»، نشریه حقوق اسلامی، شماره ۶۰، ۶۰ (۱۳۸۵).

از طریق ارتباط شبکه‌ای کارفرمایان از راه دور به کارشناسان دسترسی دارند. ج: در این عرصه همه چیز در یکپارچگی سیستم اطلاعات سازمان خلاصه می‌شود. این یکپارچگی از طریق اینترنت، اینترانت یا اکتسرانت عملی می‌شود.<sup>۱</sup>

در تحقیقات به عمل آمده پنج عامل اصلی را برای عملکرد دولت الکترونیک برشمرده‌اند. عوامل مزبور که به‌عنوان ابعاد دولت الکترونیک نیز شناخته می‌شوند عبارتند از: ۱- امنیت: امنیت به معنی رهایی از تهدیدات در قبال ارزش‌های بنیادین است.<sup>۲</sup> باری بوزان<sup>۳</sup> معتقد است که در مسئله امنیت، بحث اصلی درباره رهایی از تهدیدهاست و آنرا اطمینان خاطر می‌داند که براساس آن افراد در جامعه‌ای که زندگی می‌کنند نسبت به حفظ جان، حیثیت و حقوق مادی و معنی خود بیم و هراسی نداشته باشند.<sup>۴</sup> یکی از معضلاتی که در دولت الکترونیک می‌توان به آن اشاره کرد بحث امنیت و حفظ حریم خصوصی افراد است. زیرا دولت الکترونیک پایگاه اطلاعاتی بسیار ارزشمند و دقیق از اعضای جامعه را در اختیار دارد و دولتمردان می‌توانند از این پایگاه برای تصمیم‌گیری هرچه بهتر در جهت منافع جامعه استفاده کنند. علی‌رغم این مزیت در صورت عدم مدیریت صحیح این پایگاه اطلاعاتی معایبی چند گریبان‌گیر دولت الکترونیک خواهد شد که در کارائی و اثربخشی آن نقش منفی خواهد داشت. از جمله این معایب، این است که اطلاعات شخصی آحاد مردم در اختیار اشخاص ناشایست قرار گیرد. این موضوع علاوه بر به خطر حریم خصوصی و اطلاعات شخصی افراد می‌تواند باعث بی‌اعتمادی مردم به دولت الکترونیک شود.<sup>۲</sup> کاربردی بودن: یکی دیگر از معیارهای ارزیابی وبسایت‌های دولتی میزان هوشمند بودن، قابلیت جستجو و محدود کردن دامنه است به طوری که از ثبت اطلاعات غلط خودداری شود و همچنین پس از ثبت تأییدیه در اختیار کاربر قرار دهد. این موضوع باعث افزایش اعتماد مردم می‌شود.<sup>۳</sup> محتوا: از اجزای اصلی هر سایت محتواست. هنگام بررسی محتوا باید چهار حوزه اصلی را در نظر داشت. الف: حوزه ارتباط با کاربر. ب: حوزه مدارک عمومی. ج: حوزه چند رسانه‌ای و د: حوزه غیرقابل دسترسی. در هر وبسایت دولتی باید بخشی را طراحی کرد که در آن مشخص شود که برخی از اطلاعات محرمانه بوده، از دسترس همگان به دور است. ۴- خدمت‌رسانی: دو نوع سایت دولتی وجود دارد. الف: سایت‌های استاتیک یا یک‌طرفه که فقط اطلاعات شهروندان را دریافت می‌کنند. ب: سایت‌های دینامیک یا پویا که در آنها امکان ردو بدل کردن اطلاعات وجود دارد. بدیهی است که خدمت‌رسانی موثر مستلزم پویا بودن سایت دولتی است. ۵- مشارکت شهروندان: از مهمترین اهداف دولت الکترونیک بهره‌گیری از تکنولوژی اطلاعات و ارتباطات به منظور افزایش مشارکت شهروندان در فرایندهای دموکراتیک است. یکی از شاخص‌های نشان‌دهنده مشارکت شهروندان وجود بخش انتقادات و پیشنهادات یا نظرخواهی شهروندان است. به موازات موارد گفته شده نزدیک بودن دولت به علائق شهروندان عادی، شفافیت، دوری از تبعیض در ارائه خدمات و رعایت عدالت باعث افزایش اعتماد مردم به دولت الکترونیک است.<sup>۵</sup>

## ۲-۱- دولت الکترونیک و شهروند الکترونیک:

اصولاً تعریف واحدی درباره دولت الکترونیکی وجود ندارد و این مسئله نیز ناشی از ماهیت پویا و متغیر فن‌آوری است. امروزه اساساً به‌استفاده از فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات به منظور بهبود کارائی و اثربخشی، شفافیت اطلاعات و پذیری مبادلات اطلاعاتی و پولی در درون دولت، بین دولت و

<sup>۱</sup> - سلاجقه سنجر و سحر هنرآموز، «دولت الکترونیک از تئوری تا عمل»، نشریه راهبرد توسعه، ۲۹، ۲۵۳ (۱۳۹۱).

<sup>۲</sup> - رفیع حسین و دیان جانبا، «تأثیر فناوری‌های جهانی اطلاعاتی و ارتباطاتی بر امنیت ملی کشورها»، نشریه سیاست، ۱۳، ۸۴ (۱۳۸۹)؛ ابراهیمیان حجت‌الله و توکل لطفی، «مطالعه رابطه حقوق شهروندی با امنیت اجتماعی»، نشریه پژوهش‌های اجتماعی، ۴۵، ۵۴ (۱۳۹۸).

<sup>۳</sup> - Barry Buzan

<sup>۴</sup> - رفیع حسین و دیان جانبا، «تأثیر فناوری‌های جهانی اطلاعاتی و ارتباطاتی بر امنیت ملی کشورها»، نشریه سیاست، ۱۳، ۸۴ (۱۳۸۹)؛ حجت‌الله ابراهیمیان و توکل لطفی، «مطالعه رابطه حقوق شهروندی با امنیت اجتماعی»، نشریه پژوهش‌های اجتماعی، ۴۵، ۵۴ (۱۳۹۸).

-Zefferer, Thomas, and Vesna Krnjic. "Usability evaluation of electronic signature based e-government solutions." In Proceedings of the IADIS International Conference WWW/INTERNET, vol. ۲۰۱۲, .۱

<sup>۵</sup> - قلی‌پور آرین و علی پیران‌نژاد، «ارتقای اعتماد عمومی و دموکراسی الکترونیکی: تبیین نقش دولت الکترونیک»، نشریه مدرس علوم انسانی، ۵۶، ۲۳۱، ۲۳۶ (۱۳۸۷).

سازمان‌های تابعه آن، بین دولت و شهروندان و بین دولت و بخش خصوصی، دولت الکترونیک اطلاق می‌شود.<sup>۱</sup> همچنین دولت الکترونیک را اجرای مستمر و ایمن وظایف و خدمات متقابل بین دولت و شهروندان در محیط الکترونیکی و معاملات تعریف کرده‌اند.<sup>۲</sup>

مانوئل کاستلز<sup>۳</sup> در کتاب مشهور عصر اطلاعات می‌نویسد: شهر اطلاعاتی نیازمند شهروند اطلاعاتی است. وی معتقد است بازسازی سرمایه‌داری به‌همراه فن‌آوری‌های نوین منجر به تحولی اجتماعی و در نتیجه تحول شریقه شده است. این تحول، شهر دوقطبی را جایگزین شهر سنتی می‌کند. مجموعه تحولات بزرگی که در جامعه بشری اتفاق می‌افتد شهروند جامعه را به سمتی سوق می‌دهد تا مهارت زیستن در چنین جامعه‌ای را داشته باشد. در اینجا است که مفهوم شهروند الکترونیک نمود پیدا می‌کند. شهروند الکترونیک فردی است که توانایی استفاده از فن‌آوری اطلاعات را در انجام امور روزمره خود داشته باشد و بتواند خدمات مورد نیاز خود را با استفاده از ابزارها و سیستم‌های الکترونیکی از منزل، ادارات و موسسات ذی ربط دریافت کند. لذا شهروند الکترونیک کسی است که در محیط کار، محل تفریح، آموزش و... بتواند ابزارهای الکترونیکی مختلف از جمله رایان و اینترنت را به خدمت بگیرد و به راحتی امور مختلف روزمره خود را انجام دهد. شهروند الکترونیکی از شهروندان جامعه اطلاعاتی جهان است که به دنبال زندگی مردن متناسب با هزاره سوم بوده، می‌خواهد زندگی جدیدی را با استفاده از کاربردهای فن‌آوری اطلاعات تجربه کند و با سایر اقوام جهان با صلح و دوستی زندگی کند. اساسی‌ترین بعد جامعه اطلاعاتی آن است که شهروندان بتوانند در توزیع، تولید و استفاده از اطلاعات مفید و ارزش‌مند آزاد باشند. و توانایی مبادله اطلاعات را داشته باشند.<sup>۴</sup>

مهمترین اهداف دولت الکترونیک بهره‌گیری از تکنولوژی اطلاعات و ارتباطات به منظور افزایش مشارکت شهروندان در فرایندهای دموکراتیک، بهبود بخشیدن به عملکرد سازمان عمومی، فراهم سازی و ارائه بهترین خدمات ممکن به ذینفعان، افزایش بازدهی و تأثیرگذاری است.<sup>۵</sup>

دولت الکترونیک استفاده از فن‌آوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی به منظور ارائه خدمات دولتی، به صورت به-هنگام و مستقیم به شهروندان در ساعات شبانه‌روز و روزهای هفته است.<sup>۶</sup> ایده دولت الکترونیک مبتنی بر ICT است. توسعه دولت الکترونیک همچنین ایجاد فرصت برای گسترش در فرایندها و نهادهای مردم‌سالار است. دولت الکترونیک به مثابه یک دولت ارقامی (دیجیتال) بدون دیوار و یک ساختمان مجازی است که خدمات دولتی را بی‌واسطه به شهروندان ارائه می‌کند و آنها را در فعالیت‌های اجتماعی شرکت می‌دهد.<sup>۷</sup> با ایجاد شهر الکترونیک (مبتنی بر ایده دولت الکترونیک) برای تعاملات اقتصادی، اجتماعی برای شهروندان، کسب و کارها و دولت فرصت‌های جدید ایجاد می‌شود. زندگی شهری آسان، بهره‌وری بالا و سطح کیفی و کمی خدمات افزایش می‌یابد. راه و رسم جدیدی برای ارتباط دولت و شهروندان و اداره حکومت به‌وجود می‌آید.<sup>۸</sup> در کنار دولت الکترونیک، از اصطلاح دولت دیجیتال نیز استفاده می‌شود. دولت دیجیتال با استفاده از فن‌آوری‌های دیجیتال به‌منزله بخشی جدائی‌ناپذیر از استراتژی‌های نوسازی دولت‌ها، برای ایجاد ارزش عمومی اشاره دارد که برای حفظ و نگهداری اطلاعات افراد و سازمان‌ها می‌پردازد. این سیستم متکی بر یک اکوسیستم دیجیتال متشکل از بازیگران دولتی، سازمان‌های غیردولتی، مشاغل، انجمن‌های شهروندان و افراد بوده، از تولید و دسترسی به داده‌ها، خدمات و محتوا از طریق تعامل با دولت پشتیبانی می‌کند.

<sup>۱</sup> - خسروی حسن و همکاران، حسن توکل طیبی، ناصرعلی منصوریان، «چالش‌ها و راهبردهای دولت الکترونیک در راستای تحقق دموکراسی»، نشریه جستارهای سیاسی معاصر، ۴، ۱۴۰۱: ۶۳

-Zefferer, Thomas, and Vesna Krnjic. "Usability evaluation of electronic signature based e-government solutions." In Proceedings of the IADIS International Conference WWW/INTERNET, vol. ۲۰۱۲, ۱

<sup>۲</sup> - سهیلا هاشمی، مریم مرادی و ابومحمد عسگرخانی، «بررسی نقش دولت الکترونیک در سرعت عمل به کارهای حقوقی مردم و داوری‌ها در ایران»، نشریه رهیافت انقلاب اسلامی، ۵۸، ۱۴۰۱: ۲۵۸.

<sup>۳</sup> - Manuel Castells.

<sup>۴</sup> - سید مجتبی حسینی راد، «ارزیابی آمادگی شهرداری‌ها در راستای تحقق شهرداری الکترونیک»، نشریه مدیریت شهری و روستایی، ۴۹، ۱۰۴ (۱۳۹۶).

<sup>۵</sup> - قلی‌پور آرین و علی پیران‌نژاد، «ارتقای اعتماد عمومی و دموکراسی الکترونیکی: تبیین نقش دولت الکترونیک»، نشریه مدرس علوم انسانی، ۵۶، ۲۳۱ (۱۳۸۷)؛ زهرا صدرعرفانی و ایوب طالب زاده، «دولت الکترونیک و حریم خصوصی افراد»، نشریه فقه، حقوق و علوم جزا، ۱۱، ۱۰ (۱۳۹۸).

<sup>۶</sup> - یاشار ذکی و جواد حسن‌زاده، «مقایسه شاخص بین‌المللی توسعه دولت الکترونیک بین مناطق جغرافیایی جهان»، نشریه دولت پژوهی، ۱۳، ۱۴۵ (۱۳۹۷).

<sup>۷</sup> - سلاجقه سنجر و سحر هنرآموز، «دولت الکترونیک از تئوری تا عمل»، نشریه راهبرد توسعه، ۲۹، ۲۴۹ (۱۳۹۱).

<sup>۸</sup> - زهره افراخته و غلامرضا شاه‌محمدی، «رئیه بندی عوامل مؤثر بر آمادگی الکترونیکی در استقرار شهر الکترونیک»، نشریه مدیریت منابع در نیروی انتظامی، ۲۲، ۶۲ (۱۳۹۷).

دولت الکترونیک صرفاً به بخش اجرائی محدود نمی‌شود بلکه گستره آن به تدریج شاخه های قانونگذاری و قضائی و همچنین سطوح مختلف از مرکزی تا محلی را نیز در بر می‌گیرد.<sup>۱</sup> در درون دولت الکترونیک چهار رابطه قابل تصور است: رابطه دولت و شهروندان ، رابطه دولت و بخش تجاری ، رابطه دولت و کارکنان و رابطه دولت و دولت.<sup>۲</sup>

### ۳-۱- دایره شمول و ابعاد حقوق شهروندی :

از نظر تاریخی مفهوم شهروندی وابسته به تبعه بودن است که منتهی به محروم کردن غیراتباع از حقوق شهروندی می‌شود. در نتیجه گروه‌هایی که جزئی از اجتماع ملی نیستند محروم شده یا در حاشیه قرار می‌گیرند. در زمینه اشخاص مشمول حقوق شهروندی نظریات و گرایش‌های متفاوتی وجود دارد. طبق دیدگاه ناسیونالیستی و کلاسیک، شهروندی یعنی دریافت گذرنامه محل سکونت. معیاد برخی از قائلین به این دیدگاه کلاسیک مانند کاستلز و دیوسون می‌پذیرند که در کنار اصل خاک و خون اصل دیگری در حال رشد است که دارای اهمیت است و آن اصل «اقامت» است. طبق ضابطه اقامت، افراد می‌توانند استحقاق شهروندی را با اقامت در یک کشور به دست آورند. البته همین دسته از کلاسیک‌ها با اذعان به اهمیت اقامت، دسته‌ای از حقوق از قبیل حق بهره‌مندی از تأمین اجتماعی و خدمات بهداشتی، تضمین امنیت، حمایت در برابر بازگشت به کار اجباری، دستیابی به آموزش و پرورش و موارد مشابه را خاص شهروندان تبعه کشور می‌دانند و برای شهروندان غیراتباع که براساس ضابطه اقامت شهروندی را به دست آورده‌اند عنوان شبه شهروند را به کار می‌برند.<sup>۳</sup>

برای حقوق شهروندی ابعادی را بر شمرده‌اند : بُعد نخست: حقوق اساسی و مدنی، در برگیرنده آزادی بیان و اندیشه، آزادی مذهب و اعتقادات، آزادی و امنیت فردی، آزادی قلم، آزادی در تعاملات و ارتباطات، بهره‌مندی از حقوق اجتماعی از قبیل حق مالکیت و آزادی اراده و موارد مشابه؛ بُعد دوم: حقوق سیاسی مشتمل بر حق رأی، حق مشارکت در امور سیاسی، آزادی در عضویت در مجامع و ...؛ بُعد سوم: حقوق اجتماعی، شامل برابری در فرصت‌ها، حق برخورداری از رفاه و خدمات اجتماعی، حق برخورداری از تأمین اجتماعی، حق برخورداری از منیت اجتماعی، حق برخورداری از شغل، حق بهره‌مند بودن از آموزش و ...؛ بُعد چهارم: حقوق فرهنگی، مشتمل بر حفاظت از فرهنگ و زبان اقلیت‌ها، حق دستیابی به فرهنگ و زبان اکثریت، حق داشتن سنت‌ها و شیوه‌های زندگی متفاوت، حق داشتن ارتباطات فرهنگی و بین‌المللی، برابری در آموزش و ... و بُعد پنجم: حقوق قضائی از قبیل بهره‌مندی از اصل برائت، حق دفاع، دادرسی عادلانه، حق اعتراض به تصمیمات قضائی، رسیدگی علنی و بدون تبعیض، حق دسترسی به ادله قضائی، اصل قانونی بودن جرم و مجازات، حق انتخاب وکیل و ...

### ۴-۱- چالش‌های حقوق شهروندی :

چالش‌های حقوق شهروندی در سه حوزه حریم خصوصی، امنیت، و عدم تبعیض قابل بحث است. حریم خصوصی علی‌رغم بدهد اهمیت تاریخی تاکنون تعریف واضح و واحدی در میان حقوق‌دانان پیدا نکرده است. فقدان حدود و ثغور مشخص و تعریف دقیق برای حریم خصوصی و آزادی ناشی از فقدان بلوغ در نظامات فضای مجازی است.<sup>۴</sup> بند ۱ ذیل ماده ۲ لایحه حریم خصوصی اشعار می‌دارد: «حریم خصوصی: قلمروئی از زندگی هر شخص است که آن شخص یا با اعلان قبلی در چارچوب قانون، انتظار دارد تا دیگران بدون رضایت وی به آن وارد نشوند یا بر آن نگاه یا نظارت نکنند و یا به اطلاعات راجع به آن دسترسی نداشته یا در آن قلمرو وی را مورد تعرض قرار ندهند. جسم، البسه و اشیاء همراه افراد، اماکن خصوصی و منازل، محل‌های کار، اطلاعات شخصی و ارتباطات خصوصی با دیگران حریم خصوصی محسوب می‌شوند». بسیاری از اقدامات در درون دولت الکترونیک ماهیتاً با حریم خصوصی شهروندان در ارتباط است.<sup>۵</sup> یکی از لازمه‌های اصلی استفاده بهینه از فن‌آوری

<sup>۱</sup> - باطنی ابراهیم و مهدی یزدان‌شناس، «نگاهی به فرایند شکل‌گیری دولت الکترونیک و چالش‌های فراروی آن»، نشریه حقوق اسلامی، شماره ۹، ۶۲ (۱۳۸۵)؛ خسروی حسن و همکاران، حسن توکل طبیبی، ناصرعلی منصوریان، «چالش‌ها و راهبردهای دولت الکترونیک در راستای تحقق دموکراسی»، نشریه جستارهای سیاسی معاصر، ۴، ۸۰ (۱۴۰۱)؛ سید مهدی الوانی و نورمحمد یعقوبی، «مدیریت دولتی و دولت الکترونیک»، نشریه مدیریت فرهنگ سازمانی، ۳، ۶ (۱۳۸۲)

<sup>۲</sup> - سلاجقه سنجر و سحر هنرآموز، «دولت الکترونیک از تئوری تا عمل»، نشریه راهبرد توسعه، ۲۹، ۲۵۳ (۱۳۹۱)؛ معمارزاده غلامرضا و مهرزاد سرفرازی، «دولت الکترونیک و شکاف‌های دیجیتالی»، نشریه نشریه پژوهش‌نامه، سال ششم، ۷۸، ۶۰ (۱۳۹۰).

<sup>۳</sup> - سلیمی علی، «بررسی اصول و مبانی حقوق شهروندی در نظام اداری ایران»، نشریه حقوق و فقه، شماره ۱۳، ۴۰ (۱۳۹۹).

<sup>۴</sup> - خسروی حسن و همکاران، حسن توکل طبیبی، ناصرعلی منصوریان، «چالش‌ها و راهبردهای دولت الکترونیک در راستای تحقق دموکراسی»، نشریه جستارهای سیاسی معاصر، ۴، ۷۰ (۱۴۰۱).

<sup>۵</sup> - Zefferer, Thomas, and Vesna Krnjic. "Usability evaluation of electronic signature based e-government solutions." In Proceedings of the IADIS International Conference WWW/INTERNET, vol. ۲۰۱۲, ۱.

اطلاعات و ارتباطات حفظ و تضمین حریم خصوصی و امنیت است.<sup>۱</sup> حریم خصوصی و حق شهروندان بر اطلاعات در قانون انتشار و دسترسی آزاد به اطلاعات مصوب ۱۳۸۸/۰۵/۳۱ در موارد مختلف منجمله مواد ۳، ۶، ۷ و ۱۵ مورد تأکید قرار گرفته است. حریم خصوصی مفهومی سیال-گونه و شناور است که به دلیل اقتضائات متنوع فرهنگی، اقتصادی و اعتقادی مختص به هر جامعه، متولیان امر را برای تعیین حدود و ثغور واقعی این گزاره با محدودیت و مشکل مواجه کرده است و امروزه فی الجمله آزادی اندیشه، کنترل بر جسم خود، خلوت و تنهایی، کنترل بر اطلاعات راجع به خود، آزادی از نظارت‌های دیگران، حمایت از حیثیت و اعتبار خود و حمایت در برابر تجسس‌ها و تفتیش‌ها را شامل می‌شود. شاید بتوان از علل ناپایداری و سختی ارائه تعریفی جامع و مانع از آن، تغییر سبک زندگی انسان‌ها را برشمرد.<sup>۲</sup>

برای شناخت مصادیق حریم خصوصی دو ضابطه وجود دارد: الف: ضابطه نوعی: به موجب این ضابطه برخی از جنبه‌های زندگی انسان‌ها نوعاً یا عرفاً حریم خصوصی آنها محسوب می‌شود و در صورت نقض، مرتکب باید اثبات کند که مدعی نقض به نحو ضمنی یا صریح از حریمش عدول کرده است. ب: ضابطه شخصی: براساس این ضابطه هر فردی می‌تواند بنا به تشخیص و علاقه خود قسمت‌هایی از زندگی خود را مشمول حریم خصوصی خود اعلام کند. با جمع دو ضابطه فوق می‌توان حریم خصوصی را چنین تعریف کرد: «قلمروی از اطلاعات و متعلقات هر فرد است که آن فرد نوعاً یا عرفاً یا با اعلام قبلی به نحو معقولی انتظار عدم دسترسی دیگران به اطلاعات مربوط به آن و مصونیت از ورود، نگاه و نظارت دیگران و یا هرگونه تعرض نسبت به آن قلمرو را دارد.»<sup>۳</sup>

حریم خصوصی به چگونگی جمع‌آوری، پردازش، و انتظار اطلاعات افراد مرتبط است. داده‌ها باید به طور عادلانه و قانونی برای اهداف در نظر گرفته و پردازش شوند. این فرایند نباید بیشتر از حد ضرورت، طولانی شود و باید مطابق با حقوق و مسائل امنیتی ملی و حریم خصوصی انجام شود. پس از ۱۱ سپتامبر سال ۲۰۰۱ بسیاری از دولت‌ها از قوانین و مقررات حفظ حریم خصوصی سازمان‌های امنیتی ملی معاف شدند. تجربه برخی از کشورهای در حال توسعه نشان داده است که به نظر نمی‌رسد حفظ حریم خصوصی و مسائل امنیتی مانع ایجاد برخی مشکلات شود. برای کاربرد مورد قبول فن‌آوری در راستای حفظ حریم خصوصی از رمزنگاری برای ارتباطات الکترونیکی استفاده می‌شود.<sup>۴</sup> اهمیت و عینیت داده‌های متضمن حریم خصوصی در حدی است که بعضی از صاحب‌نظران آن را دارای مالیت می‌دانند. حفظ حریم خصوصی تضمین‌کننده دیگر حقوق بشر از قبیل آزادی و کرامت است.

احترام به حریم خصوصی شهروندان و تلاش در جهت حفظ آن از پیش نیازهای و لازمه‌های ایجاد دولت الکترونیک است. یکی از راه‌های تسهیل پذیرش الکترونیک - که خود، از لازمه‌های تقویت آمادگی الکترونیک است - این است که دولت بتواند مردم جامعه را متقاعد کند که انتقال اطلاعات به قدر کافی امن است و حریم خصوصی افراد کاملاً رعایت می‌شود. دغدغه حفاظت از اطلاعات شخصی افراد و نگرانی افراد از عدم رعایت حریم خصوصی و عدم حفظ داده‌های شخصی آن‌ها از موانع شکل‌گیری دولت الکترونیک است.

امروزه اطلاعات شخصی تمامی شهروندان در سیستم‌های اطلاعاتی بسیاری از نهادها و سازمان‌ها وجود دارد. اما نمی‌توان گفت این اطلاعات مشمول حریم خصوصی نیستند چون دارای صفت محرمانه نیستند. چون هنوز هم این اطلاعات، مبنای قضاوت‌ها و تصمیم‌گیری‌های مهم در مورد اشخاص قرار می‌گیرند. امروزه در فضای دولت الکترونیکی، مفهوم سنتی حریم که مبتنی بر اصل محرمانگی است پاسخ‌گوی دغدغه مردم در زمینه حفظ حریم خصوصی ایشان نخواهد بود.<sup>۵</sup> در رویکردهای داده‌محور<sup>۶</sup>، بخش از داده‌های مورد استفاده مربوط به مختصات زندگی

<sup>۱</sup> - Kaufman, Ester. "E-citizenship, good governance and ICT." (2005), 8.

<sup>۲</sup> - سید میثم عظیمی و علی غلامی، «نظارت فناورانه در پیشگیری وضعی از جرائم اقتصادی و چالش‌های آن با حریم خصوصی اطلاعاتی»، نشریه مجلس و راهبرد، ۹۱، ۲۶۶ (۱۳۹۶).

<sup>۳</sup> - محسنی فرید و محمدحسین میرعماد، «مبانی و استثنائات حریم خصوصی در اسلام و حقوق ایران از دیدگاه حقوق عمومی»، نشریه آموزه‌های حقوقی گواه، ۹، ۲۵۲، ۲۵۳ (۱۳۹۸).

<sup>۴</sup> - خسروی حسن و همکاران، حسن توکل طبیبی، ناصرعلی منصوریان، «چالش‌ها و راهبردهای دولت الکترونیک در راستای تحقق دموکراسی»، نشریه جستارهای سیاسی معاصر، ۴، ۷۶ (۱۴۰۱).

<sup>۵</sup> - زهرا صدرعرفانی و ایوب طالب زاده، «دولت الکترونیک و حریم خصوصی افراد»، نشریه فقه، حقوق و علوم جزا، ۱۱، ۱۰ (۱۳۹۸).

<sup>۶</sup> - Data-oriented approach.

خصوصی شهروندان است.<sup>۱</sup> به اشتراک‌گذاری داوطلبانه اطلاعات شخصی توسط خود افراد در فضای مجازی، موجب آسیب‌پذیری بیشتر حریم خصوصی است.<sup>۲</sup>

معمولاً حکومت‌ها به دنبال اهداف عمدتاً سیاسی و امنیتی خود در پی کوچک‌سازی مرزهای حریم خصوصی اشخاص و دست‌یافتن به مجوزهایی برای ورود و نقض این حق مسلم بشری بوده‌اند.<sup>۳</sup>

در آمادگی الکترونیک رسالت دولت، حفظ حریم خصوصی کاربر و امنیت اتصال به شبکه برای شهروندان است.<sup>۴</sup> در عصر اطلاعات، حریم خصوصی به معنای نبود اطلاعات مربوط به ما در ذهن دیگران نیست؛ بلکه کنترلی-است که ما بر روی اطلاعات خود داریم. حریم خصوصی را حق مصونیت انسان نسبت به امور شخصی خود دانسته‌اند.<sup>۵</sup> حریم خصوصی به معنای حق افراد برای کنترل اطلاعاتی است که در مورد آنها جمع‌آوری، نگهداری و استفاده می-شود و از حقوق بنیادین شهروندی است.<sup>۶</sup>

یکی از چالش‌های دولت الکترونیک در همه عرصه‌ها امنیت و حفظ حریم خصوصی است. به عنوان نمونه در دایره الکترونیکی، یکی از چالش‌ها امنیت دادرسی و اصل محرمانه بودن رسیدگی برای تجار است.<sup>۷</sup> از میان ساحت-های مختلف حقوق شهروندی، ساحت حریم خصوصی و جلوه‌های متعدد آن، آسیب‌پذیرترین ساحت در مواجهه با نظارت اطلاعاتی دولت‌هاست.<sup>۸</sup> ویژگی تعاملی شبکه‌های دیجیتالی باعث می‌شود که میزان بی‌سابقه‌ای از اطلاعات در مورد کاربران ضبط شود. ضبط اطلاعات برای اقتصاد محصولات ترکیبی جدید - که توسط موتورهای جستجو و رسانه‌های اجتماعی ایجاد شده‌اند - ضروری است اما اتکای عمیق چنین فن‌آوری‌هایی به ضبط و فروش اطلاعات در مورد کاربران، سوالات مهم و دشواری را در خصوص قدرت و نظارت ایجاد می‌کند. آیا این امکان باید به دولت و شرکت‌ها داده شود که برای نیل به اهداف اقتصادی و اجتماعی خود، اطلاعات ارزنده در مورد کاربران را ضبط کنند؟ این موضوع چیزی فراتر از حریم خصوصی است و روشی است که به مردم حق دفاع می‌دهد.<sup>۹</sup> چهار قابلیت و عملکرد دولت الکترونیک ممکن است منجر به نقض حریم خصوصی شود: الف: جمع‌آوری و پایش داده‌ها که امکان ثبت فعالیت‌های شهروندان را از طریق کوکی‌ها، آی‌پی‌ها و ... فراهم می‌کند. ب: جمع‌آوری داده‌های بزرگ؛ حجم بالای اطلاعاتی که شهروندان به صورت داوطلبانه در فضای مجازی به اشتراک می‌گذارند، امکان بررسی زندگی شخصی آنها را فراهم می‌کند. ج: همکاری بین سازمانی: اشتراک‌گذاری داده‌ها میان سازمان‌های مختلف می‌تواند به دسترسی غیرمجاز منتهی شود. د: ذخیره‌سازی ابری: ذخیره داده‌ها در ابر، خطر نشت اطلاعات و دسترسی غیرمجاز را افزایش می‌دهد.<sup>۱۰</sup>

پرداختن به موضوع حقوق شهروندی و رابطه آن با امنیت اجتماعی از آن جهت حائز اهمیت است که به مطالعه زوایای مختلف حقوق شهروندی می‌پردازد و به شناسایی نقش فاکتور امنیت در تحقق عملی حقوق شهروندان در جامعه برای عموم افراد و دولت مردان و تصمیم‌سازان تلاش می‌کند. به طوری که امنیت اجتماعی ضمن اینکه یکی از دستاوردهای اجرای حقوق شهروندی است خود از بسترهای مهم برای دستیابی شهروندان به حقوق و تکالیف قانونی حاصل از شهروندی محسوب می‌شود. به عقیده بوزان عواملی که می‌توانند هویت یک جامعه را تهدید کنند ممکن است از سرکوب آزادی بیان تا مداخله در قابلیت‌های آن برای ابراز هویت متغیر باشند. از نظر بوزان امنیت اجتماعی به حفظ ویژگی‌هایی ارتباط دارد که

<sup>۱</sup> - رجانی‌هرندی سعیده و پریسا رحیم‌خانی، «بیمه داده‌محور»، نشریه گزارش موردی، ۷۲، ۱۱ (۱۴۰۱).

<sup>۲</sup> - علیرضا بیرجندی، «چالش‌های حقوقی حفظ حریم خصوصی شهروندان در برابر دسترسی دولت‌های الکترونیک به اطلاعات شخصی؛ با تمرکز بر قوانین و سیاست‌گذاری‌های ایران»، نشریه معارف علوم اسلامی و علوم انسانی، ۱۳، ۱۹ (۱۴۰۲).

<sup>۳</sup> - محسنی فرید و محمدحسین میرعماد، «مبانی و استثنائات حریم خصوصی در اسلام و حقوق ایران از دیدگاه حقوق عمومی»، نشریه آموزه‌های حقوقی گواه، ۹، ۲۵۰ (۱۳۹۸).

<sup>۴</sup> - سید مجتبی حسینی راد، «ارزنبای آمادگی الکترونیکی شهرداری‌ها در راستای تحقق شهرداری الکترونیک»، نشریه مدیریت شهری و روستایی، ۴۹، ۱۰۷ (۱۳۹۶).

<sup>۵</sup> - زهرا صدرعرفانی و ایوب طالب زاده، «دولت الکترونیک و حریم خصوصی افراد»، نشریه فقه، حقوق و علوم جزا، ۱۱، ۱۰، ۱۳ (۱۳۹۸).

<sup>۶</sup> - علیرضا بیرجندی، «چالش‌های حقوقی حفظ حریم خصوصی شهروندان در برابر دسترسی دولت‌های الکترونیک به اطلاعات شخصی؛ با تمرکز بر قوانین و سیاست‌گذاری‌های ایران»، نشریه معارف علوم اسلامی و علوم انسانی، ۱۳، ۱۸ (۱۴۰۲).

<sup>۷</sup> - سهیلا هاشمی، مریم مرادی و ابومحمد عسگرخانی، «بررسی نقش دولت الکترونیک در سرعت عمل به کارهای حقوقی مردم و دایره‌ها در ایران»، نشریه رهیافت انقلاب اسلامی، ۵۸، ۲۶۰ (۱۴۰۱).

<sup>۸</sup> - سید میثم عظیمی و علی غلامی، «نظارت فناورانه در پیشگیری وضعی از جرائم اقتصادی و چالش‌های آن با حریم خصوصی اطلاعاتی»، نشریه مجلس و راهبرد، ۹۱، ۲۶۷ (۱۳۹۶).

<sup>۹</sup> - بهار مهری و سید میلاد موسوی حق‌شناس، «رسانه‌های جدید، دیجیتالی شدن صنایع فرهنگی و چالش‌های نوین: یک فراتحلیل کیفی»، نشریه علوم خبری، ۴۰، ۱۴۶ (۱۴۰۰).

<sup>۱۰</sup> - علیرضا بیرجندی، «چالش‌های حقوقی حفظ حریم خصوصی شهروندان در برابر دسترسی دولت‌های الکترونیک به اطلاعات شخصی؛ با تمرکز بر قوانین و سیاست‌گذاری‌های ایران»، نشریه معارف علوم اسلامی و علوم انسانی، ۱۳، ۲۱ (۱۴۰۲).

بر مبنای آن افراد خودشان را عضو یک گروه اجتماعی قلمداد می‌کنند یا به بیان دیگر معطوف به جنبه‌هایی از زندگی شخص است که هویت گروهی او را سامان می‌بخشد. از دیدگاه استوارت<sup>۱</sup>، مهم‌ترین وظیفه مقامات و حکومت‌ها در راستای تقویت و بهبود اجتماع و امنیت کارآمد، شهروندسازی است. شهروندسازی یعنی فراهم نمودن امکانات، تسهیلات و ساز و کارهای لازم برای شهروندان تا از حقوق خودشان بهره مند شوند و ضمناً بتوانند به نحوی مناسب وظایف و تکالیف شهروندی‌شان را در قبال جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کنند انجام دهند. شهروندسازی حاصل فرایند مشارکت فعال شهروندان و دولت است.<sup>۲</sup> یافته‌های استنباطی و گویه‌ای حاکی از آن است که بین حقوق شهروندی و امنیت اجتماعی رابطه معنادار مستقیمی وجود دارد؛ به طوری که با افزایش میزان حقوق شهروندی در همه ابعاد آن اعم از حقوق اساسی، مدنی، سیاسی و اجتماعی، امنیت اجتماعی شهروندان نیز افزایش می‌یابد.<sup>۳</sup>

عدم تبعیض<sup>۴</sup> در مواد مختلف اعلامیه جهانی حقوق بشر منجمله مواد ۱، ۷ و ۱۰ مورد تصریح و حمایت قرار گرفته است. مبنای حقوق شهروندی دو اصل کرامت و منع تبعیض است.<sup>۵</sup> پارسونز<sup>۶</sup> بر آن است که یک شهروندی کامل به دور از هرگونه تبعیض اجتماعی به معنی برخورداری همه اقشار و گروه‌های اجتماعی از حقوق و تعهدات شهروندی و آگاهی آنان از حقوق خود است. بنابراین آگاهی از حقوق شهروندی نیازمند تأمین انواع مختلف منابع و ایجاد فرصت‌های مناسب و بازتولید ارزش‌های عام از یک سو و نگرش مناسب به این حقوق از سوی دیگر است. مهم‌ترین مسئله مورد توجه پارسونز گروه‌هایی است که از امتیازات شهروندی محرومند.<sup>۷</sup> تبعیض‌زدائی در پرتو نهادینه کردن آزادی‌ها و حقوق اساسی و مشروع مردم از لازمه‌ها و ویژگی‌های حکمرانی خوب است.<sup>۸</sup>

## ۲- الزامات دولت الکترونیک در حوزه حقوق شهروندی

### ۲-۱- آمه بودن فرایند دولت الکترونیک و خود انتخابی شهروندان :

از دیدگاه کارکرد، در نظام‌های لیبرال، نقش دولت بیشتر در راستای تضمین حقوق و آزادی‌های شهروندان است. در این ساختار، دولت داوری بی‌طرف است که تنها بر پایه آنچه شهروندان می‌خواهند، عمل می‌کند. البته تأمین آزادی هدف نهائی نیست. در مواردی هم دولت فاقد نقش بی‌طرف است و این حق را دارد که آزادی شهروندان را منوط و محدود به رعایت حقوق دیگران کند. لیبرال‌ها و اندیشمندی چون جان رالز<sup>۹</sup> شهروندی را با حقوق فطری هر فرد درآمیخته می‌دانند؛ حال آن‌که جامعه‌گرایان آن را حقوقی می‌دانند برخاسته از عضویت فرد در اجتماع. هر کدام از این دو طرز فکر نتایجی دارد. در نگرش لیبرال، حق، ذاتی هر فرد است و در نگاه جامعه‌گرایانه وابسته به جمع است و همچنین وظایفی هم برای صاحب حق به همراه دارد.<sup>۱۰</sup>

مندیج<sup>۱۱</sup> به این حقیقت اشاره می‌کند که اینترنت بیش از هر رسانه‌ای اجازه خودانتخابی مطلب را به استفاده‌کنندگان و مصرف‌کنندگان می‌دهد و این واقعیت باعث نزدیک‌تر شدن به دموکراسی است. با توجه به فرارگرفتن فرایند دولت الکترونیک در بستر قانونگذاری و سیاست و به‌دیگر سخن، دولتی بودن آن، خودانتخابی شهروندان، به‌عنوان یکی از حقوق آنها با چالش اساسی مواجه است. این واقعیت به موازات واقعیت تلخ‌تر بی‌اختیاری شهروندان در تقابل با فضای مجازی قابل بحث و بررسی است.<sup>۱۲</sup> اطلاق حکومت‌گری الکترونیک بر دولت الکترونیک را می‌توان موید تسلیم

<sup>۱</sup> - Stuart

<sup>۲</sup> - ابراهیمیان حجت‌الله و توکل لطفی، « مطالعه رابطه حقوق شهروندی با امنیت اجتماعی»، نشریه پژوهش‌های اجتماعی، ۴۵، ۵۱، ۵۶، ۶۳ (۱۳۹۸).

<sup>۳</sup> - ابراهیمیان حجت‌الله و توکل لطفی، « مطالعه رابطه حقوق شهروندی با امنیت اجتماعی»، نشریه پژوهش‌های اجتماعی، ۴۵، ۶۲ (۱۳۹۸).

<sup>۴</sup> - Nondiscrimination

<sup>۵</sup> - جهانگیری شهناز، « رابطه حقوق شهروندی و نظام اداری»، نشریه مطالعات و پژوهش‌های اداری، ۷، ۹ (۱۳۹۹).

<sup>۶</sup> - T. Parsons.

<sup>۷</sup> - ابراهیمیان حجت‌الله و توکل لطفی، « مطالعه رابطه حقوق شهروندی با امنیت اجتماعی»، نشریه پژوهش‌های اجتماعی، ۴۵، ۵۳ (۱۳۹۸).

<sup>۸</sup> - سردارنیا خلیل‌الله و میرزا مهدی سالاری شهراباکی، «واکاوی پیشگیری از جرائم در ایران با تمرکز بر نظریه سیستمی در علوم سیاسی»، فصل‌نامه پژوهش حقوق کیفری، سال هفتم، ۲۷، ۴۸ (۱۳۹۸).

<sup>۹</sup> - John Rawls

<sup>۱۰</sup> - علی سلیمی، « بررسی اصول و مبانی حقوق شهروندی در نظام اداری ایران»، نشریه حقوق و فقه، شماره ۱۳، ۱۱ (۱۳۹۹).

<sup>۱۱</sup> - Mindich

<sup>۱۲</sup> - علیرضا ظهیری، « دنیای مجازی: بازار اطلاعاتی دموکراتیک و توانا ساز یا سراب محدود کننده؟»، نشریه جهانی رسانه، ۳، ۵۹، ۶۱ (۱۳۸۶).

انسان در برابر فرایند دولت الکترونیک دانست.<sup>۱</sup> در نظام حقوقی ایران، بند ۱۵ سیاست‌های کلی نظام اداری، مصوب ۱۳۸۶ در این زمینه قابل توجه است. بند مزبور با بیان « توسعه نظام اداری الکترونیک و فراهم آوردن الزامات آن به منظور ارائه مطلوب خدمات عمومی» صراحتاً الزام دولت الکترونیک را مورد بیان قرار می‌دهد.

## ۲-۲- مردم‌سالاری الکترونیکی و دولت الکترونیک :

ترکیب مردم‌سالاری الکترونیکی تعریف پذیرفته شده عمومی ندارد و معادل‌هائی نظیر همکاری الکترونیک، مردم‌سالاری مجازی، مردم‌سالاری از راه دور یا مردم‌سالاری دیجیتال نیز برای آن به کار می‌رود. دموکراسی الکترونیکی خدمات دولتی را یک پارچه و الکترونیکی ارائه می‌دهد؛ باعث می‌شود سازمان‌های دولتی بجز ارائه خدمات پیوسته، بتوانند خدمات باارزش و منسجم‌تری نیز عرضه کنند و قادر باشند به‌جای سرگردان کردن مردم در ادارات، امکاناتی فراهم کنند تا مردم امور خود را در یک نقطه به انجام برسانند؛ باعث ارائه بدون تعطیلی خدمات می‌شود؛ مشارکت مردم را در حکومت می‌افزاید و باعث صرفه‌جویی در هزینه‌ها می‌شود.<sup>۲</sup> مردم‌سالاری الکترونیکی را استفاده از فن‌آوری ارتباطات و اطلاعات به‌منظور فراهم ساختن دسترسی شهروندان به سازمان‌ها و مقامات رسمی اعم از انتخابی و انتصابی، امکان مشارکت شهروندان در فرایندها و تصمیم‌گیری‌ها و فعالیت‌های دولتی تعریف نموده‌اند. درگیر شدن شهروندان در امور، قدرت دادن به شهروندان، انتقال و حرکت به سمت دولت شهروندمحور، دسترسی و مشارکت شهروندان، ارتباط و تماس شهروندان با دولت و اعتماد شهروندان به دولت از جنبه‌های ظهور مردم‌سالاری الکترونیک هستند.<sup>۳</sup>

در زمینه وظایف شهروندان در نظام اداری براساس نظر دیلیون<sup>۴</sup> : شهروندان خوب همکاری و خودگردانی دارند و در کنار نگه داشتن هویت‌های ویژه خود عضویتشان در دیگر هویت‌های گروهی را نیز حفظ می‌کنند؛ شهروندان دارای نقش‌های جداگانه هستند و از حقوق، امتیازات و مسئولیت‌های این نقش آگاهند و آنرا پیگیری می‌کنند؛ شهروندان در کارهای عمومی جامعه مشارکت می‌کنند؛ شهروندان با برپا کردن نهادهای مستقل از دولت، به مشارکت در تصمیم‌گیری‌های دولتی می‌پردازند؛ شهروندان دارای نقش انتقادی هستند؛ شهروندان دیگر شهروندان را به اندازه خود دارای ارزش و اعتبار می‌دانند؛ حس مشارکت و سهیم بودن در سرشت یک شهروند به عنوان یک ضرورت وجود دارد.<sup>۵</sup> انتخابات الکترونیک سیستم انتخاباتی است که به رأی دهنده این امکان را می‌دهد تا با بالاترین ضریب امنیتی و حفاظتی رأی خود را به‌صورت الکترونیکی ارائه کند. انتخابات الکترونیک دارای رابطه تنگاتنگ با دموکراسی الکترونیک دارد و از عوامل نزدیک‌تر شدن به دموکراسی جهانی است. اخذ رأی در انتخابات الکترونیک به سه شیوه کامپیوتری، اینترنتی و پیامکی انجام می‌گیرد. استفاده هم‌زمان از هر سه شیوه هم ممکن است.<sup>۶</sup>

مهم‌ترین چالش‌های انتخابات الکترونیک را می‌توان مشتمل بر موارد ذیل دانست:

الف: مخدوش شدن رأی الکترونیکی می‌تواند به دلیل تقلب از طریق دزدی رأی و حمله‌های تزریق کد توسط ماشین رأی‌گیری صورت گیرد؛ ب: ایجاد اختلال در فرایند رأی‌گیری از طریق استفاده از ویروس امکان‌پذیر است؛ ج: برای رعایت محرمانگی انتخابات و در راستای حفظ حریم خصوصی، از امضای کور استفاده می‌شود. این فرایند به رأی دهنده اجازه می‌دهد این کار را به دیگری واگذارد و این با روح دموکراسی هماهنگی ندارد؛<sup>۷</sup> د: از دیدگاه بعضی از صاحب‌نظران، افزایش مشارکت عمومی و اعطای حق شهروندی به همگان، مفهوم مشارکت را با چالش جدی مواجه کرده است. تافلر بر آن است که از هم‌پاشیدگی هم‌رأیی عمومی، مفهوم نمایندگی را از اعتبار انداخته است. یک نماینده منتخب، بدون توافق بین

<sup>۱</sup> - خسروی حسن و همکاران، حسن توکل طیبی، ناصرعلی منصوریان، «چالش‌ها و راهبردهای دولت الکترونیک در راستای تحقق دموکراسی»، نشریه جستارهای سیاسی معاصر، ۴، (۱۴۰۱)۶۱.

<sup>۲</sup> - موسی خانی مرتضی و مهرزاد سرفرازی، «دموکراسی الکترونیک، ضرورتی در عصر مجازی»، نشریه پژوهشنامه، ۸۳، (۱۳۹۰)۱۲۰.

<sup>۳</sup> - خسروی حسن و همکاران، حسن توکل طیبی، ناصرعلی منصوریان، «چالش‌ها و راهبردهای دولت الکترونیک در راستای تحقق دموکراسی»، نشریه جستارهای سیاسی معاصر، ۴، (۱۴۰۱)۶۵.

<sup>۴</sup> - Deleon

<sup>۵</sup> - سلیمی علی، « بررسی اصول و مبانی حقوق شهروندی در نظام اداری ایران»، نشریه حقوق و فقه، شماره ۱۳، ۴۸ (۱۳۹۹).

<sup>۶</sup> - آذر باد بایک و محمد جواد حق شناس، «الکترونیکی شدن انتخابات و گذار به دموکراسی، مطالعه تطبیقی پیامدهای این فرایند در ایالات متحده و ایران»، نشریه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، ۳۸، ۱۱۸، ۱۲۴، ۱۲۵ (۱۴۰۰).

<sup>۷</sup> - آذر باد بایک و محمد جواد حق شناس، «الکترونیکی شدن انتخابات و گذار به دموکراسی، مطالعه تطبیقی پیامدهای این فرایند در ایالات متحده و ایران»، نشریه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، ۳۸، ۱۲۶ (۱۴۰۰).

رای دهندگان واقعاً نمایندگی چه کسانی را بر عهده دارد؟ در این فرایند با متلاشی شدن مکانیسم مذاکره و گفتگو، در دراز مدت با آشفته‌گی تصمیم‌گیری و فلج نهاد قانون‌گذاری مواجه هستیم؛<sup>۱</sup>

### ۲-۳- حق دسترسی به اطلاعات:

در این عرصه دو موضوع حائز اهمیت است: موضوع نخست: حق دسترسی شهروندان به اطلاعات: فقدان یا محدودیت دسترسی شهروندان به اطلاعات باعث می‌شوند شهروندان نتوانند حقوق خود را به عنوان شهروند احقاق کنند. این حق در ماده ۲ قانون انتشار و دسترسی آزاد به اطلاعات مصوب ۱۳۸۸/۰۵/۳۱ مورد تصریح و حمایت قرار گرفته است. موضوع دوم: آزادی اطلاعات، به عنوان یکی از حقوق شهروندی: در این زمینه پس از انتخابات ۱۹۷۰ انگلستان در دسامبر همان سال کتاب سفید آزادی اطلاعات با تأکید عملی بر حق استفاده از فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات در ایجاد دسترسی عمومی به اطلاعات به‌شيوه کارآمد و مقرون به‌صرفه منتشر شد.<sup>۲</sup>

دولت‌ها به‌منظور ارائه و بهبود خدمات، ناگزیر از استفاده از اطلاعات هستند. اطلاعات شهروندی به مجموعه اطلاعاتی اطلاق می‌شود که مربوط به شهروندان است و توسط دولت و سازمان‌های تابعه آن تهیه می‌شود و ممکن است برای شهروندان از نظر مشارکت آنها و از این جهت که بخشی از زندگی روزانه آنهاست دارای ارزش باشد. موسسه مطالعات سیاسی انگلستان اطلاعات شهروندی را اینگونه تعریف می‌کند: «اطلاعات ضروری برای برخورداری از حقوق و مسئولیت‌های پذیرفته شده اتباع کشور». به موازات حقوق سه‌گانه اولیه شهروندی، موسوم به حقوق سه‌گانه مارشال، حق دسترسی به اطلاعات در مرتبه چهارم قرار می‌گیرد.

حق دسترسی به اطلاعات به‌معنای حقی است که در راستای آن شهروندان یک کشور دارند تا بتوانند به-اطلاعات مدارکی که در اختیار نهادها و سازمان‌های دولتی است، دسترسی پیدا کنند. این حق از لازمه‌های دموکراسی است چراکه دسترسی مردم به اطلاعات باعث می‌شود بتوانند در فرایند امور و تصمیم‌گیری‌های دولت مشارکت کنند. این حق همچنین می‌تواند باعث پیشگیری از فساد اداری شود.<sup>۳</sup>

در بند ۲۰ سیاست‌های کلی نظام اداری مصوب ۱۳۸۶ موضوع پاسخگویی دولت با بیان ذیل به‌گونه کلی و بدون ذکر ضمانت اجرایی مورد حکم قرار گرفته است: «قانون‌گرایی، اشاعه فرهنگ مسئولیت‌پذیرش اداری و اجتماعی، پاسخگویی و تکریم ارباب رجوع و شهروندان و اجتناب از برخورد سلیقه‌ای و فردی در کلیه فعالیت‌ها».

### ۲-۴- آمادگی الکترونیک، شکاف دیجیتال و حقوق شهروندی:

آمادگی الکترونیک<sup>۴</sup> ابزاری برای اندازه‌گیری میزان پراکنش و نرخ انتشار فن‌آوری ارتباطات و اطلاعات است و به توانایی پذیرش، استفاده و به کارگیری این فن‌آوری و کاربردهای مرتبط با آن در سازمان‌ها و جوامع اشاره دارد. آمادگی الکترونیک بیان‌گر میزان توانایی یک کشور در استفاده از فرصت‌های ارزش‌آفرینی دانست که به‌واسطه اینترنت دستیابی به آنها تسهیل شده است.<sup>۵</sup> از نظر محققین حوزه فن‌آوری تعداد کاربران اینترنت در هر کشور معرف وضعیت فن‌آوری ارتباطی و اطلاعاتی در آن کشور است.<sup>۶</sup> میزان آمادگی یک جامعه یا سازمان را برای مشارکت و سود بردن از توسعه‌های فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات، آمادگی الکترونیک تعریف می‌کند.<sup>۷</sup> مفهوم آمادگی الکترونیک درجه آمادگی و مشارکت کشورها را در جامعه اطلاعاتی نشان می‌دهد.<sup>۸</sup> در تعریف پاراسورمان، برتون و دیگران و گلانتز آمادگی الکترونیک به‌میزان پذیرش و استفاده از آن برای هدف

<sup>۱</sup> - موسی خانی مرتضی و مهرداد سرفرازی، «دموکراسی الکترونیک، ضرورتی در عصر مجازی»، نشریه پژوهش‌نامه، ۸۳، ۱۳۴ (۱۳۹۰).

<sup>۲</sup> - Marcella, Rita, and Graeme Baxter. "Citizenship information, electronic government." 1, 10 (1998).

<sup>۳</sup> - علیرضا بیرجندی، «چالش‌های حقوقی حفظ حریم خصوصی شهروندان در برابر دسترسی دولت‌های الکترونیک به اطلاعات شخصی: با تمرکز بر قوانین و سیاست‌گذاری‌های ایران»، نشریه معارف علوم اسلامی و علوم انسانی، ۱۳، ۱۹ (۱۴۰۲).

<sup>۴</sup> - E readiness.

<sup>۵</sup> - Choukri, Nazli, Vincent Maugis, Stuart Madnick, Michael Siegel, S. Gillet, S. O'Donnel, M. Best, H. Zhu, and F. Haghseta. "Global e-readiness-for what." Center for eBusiness at MIT, 4 (2003); Đurek, Valentina, and Nina Begicevic Ređep. "Review on e-readiness assessment tools." In Central European Conference on Information and Intelligent Systems, p. 161. Faculty of Organization and Informatics Varazdin, 161, 2016.

<sup>۶</sup> - رضا یوسفی سعیدآبادی و ثریا محسنی، «رابطه شکاف دیجیتالی و اضطراب رایانه‌ای دانشجویان»، نشریه فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات در علوم تربیتی، ۳، ۸۵ (۱۳۹۱).

<sup>۷</sup> - طهماسبی امین و امیرحسین حمزه فلاح پور، «ارزیابی آمادگی الکترونیک مؤسسات فرهنگی توسط مدل IUP»، نشریه راهبرد توسعه، ۶۲، ۱۶۶ (۱۳۹۹).

<sup>۸</sup> - قربانی‌زاده وجه الله و سارا بهفر، «فراتحلیل پژوهش‌های آمادگی الکترونیک سازمان‌ها در ایران»، نشریه مطالعات مدیریت کسب و کار هوشمند، ۶، ۴ (۱۳۹۲).

های کاری از جمله تجارت الکترونیکی اطلاق می‌شود. میزان پذیرش فن‌آوری و تعامل بین استفاده‌کنندگان و عوامل پشتیبانی در حوزه آمادگی الکترونیک مورد بررسی قرار می‌گیرد.<sup>۱</sup>

شکاف دیجیتالی و دسترسی نابرابر به اطلاعات، صعوبت در دسترسی به اطلاعات در این حوزه مورد بحث قرار می‌گیرد.<sup>۲</sup> دو محور دولت الکترونیک از نظر اندیشمندان عبارتند از: ۱- استفاده دولت از فن‌آوری اطلاعات در راستای ارائه خدمات و اطلاعات بخش عمومی. ۲- کاهش شکاف میان دولت و شهروندان و افزایش سطح دسترسی شهروندان به خدمات دولتی.<sup>۳</sup>

اصطلاح شکاف دیجیتال به‌طور معمول برای توصیف کاهش دسترسی به فن‌آوری اطلاعات و به‌ویژه اینترنت برای اقلیت‌های نژادی و مذهبی، افراد معلول، مردمان روستائی، و اشخاصی که با شرایط اجتماعی و اقتصادی پائینی روبه‌رو هستند به کار می‌رود. شکاف دیجیتال بیشتر افراد آسیب‌پذیر را که با کمبود خدمات مواجه هستند تهدید می‌کند. یکی از چالش‌های اصلی در شکاف دیجیتال موضوع «دسترسی» است.<sup>۴</sup> در نگاه نخست، دسترسی معطوف به موارد ذیل است: الف: فقدان تجربه اولیه دیجیتال، ناشی از عدم علاقه، اضطراب رایانه و عدم جذابیت فن‌آوری؛ ب: در اختیار نداشتن رایانه و اتصالات شبکه؛ ج: نداشتن مهارت کافی ناشی از کاربرپسند نبودن برنامه‌ها، آموزش ناکافی و عدم حمایت‌های اجتماعی؛ د: فقدان فرصت‌های استفاده قابل توجه یا توزیع نابرابر آنها.<sup>۵</sup>

دسترسی، همچنین در مقوله‌های دسترسی فیزیکی، دسترسی مالی، دسترسی شناختی، دسترسی محتوایی و دسترسی سیاسی قابل بحث است.<sup>۶</sup>

امروزه گسترش خدمات پهنای باند یا تعبیه باندپهن، دسترسی به اینترنت را به مسئله اصلی استفاده‌کنندگان و سیاست‌گذاران تبدیل کرده است. استفاده متداول از خدمات به رشد اقتصادی و سطح پوشش پهنای باند بستگی دارد. نبود زیرساخت‌های لازم دلیل عمده محرومیت از پهنای باند شناخته شده است.<sup>۷</sup>

پذیرش الکترونیک یا پذیرش به‌کارگیری خدمات الکترونیک از سوی شهروندان یکی از چالش‌های اساسی فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات است. یکی از دلایل ناکامی نسبی دولت الکترونیک در ایران عدم پذیرش به‌کارگیری آن توسط شهروندان است. در ارتباط با پذیرش الکترونیک مدل‌ها و تئوری‌های متعددی وجود دارد؛ منجمله مدل انتشار نوآوری‌ها، تئوری کنش عقلانی، مدل پذیرش نوآوری‌های فن‌آوری اطلاعات و مدل پذیرش نوآوری.<sup>۸</sup> پذیرش الکترونیک نه تنها جنبه‌های فنی خدمات الکترونیک را دربرمی‌گیرد بلکه بر موضوعات اجتماعی، سازمانی، انسانی و فرهنگی نیز تأثیر می‌گذارد.<sup>۹</sup> مولفه‌های متعددی وجود دارد که در کنار هم منجر به آمادگی الکترونیک یک کشور می‌شوند. در این میان چهار مولفه عمده

<sup>۱</sup> - Eweni, Samuel O., Joseph Meyinsse, Victor Mbarika, and Simeon Okpechi. "A study of e-readiness assessment: The case of three universities in Nigeria." In Proceedings of the Information Systems Educators Conference ISSN, vol. ۲۱۶۷, p. ۱۴۳۵. ۲۰۱۳. ۲.

<sup>۲</sup> - معمارزاده غلامرضا و مهرزاد سرفرازی، «دولت الکترونیک و شکاف‌های دیجیتالی»، نشریه نشریه پژوهش‌نامه، سال ششم، ۷۸، ۸۹، ۹۹ (۱۳۹۰).

<sup>۳</sup> - خسروی حسن و همکاران، حسن توکل طیبی، ناصرعلی منصوریان، «چالش‌ها و راهبردهای دولت الکترونیک در راستای تحقق دموکراسی»، نشریه جستارهای سیاسی معاصر، ۴، ۶۴ (۱۴۰۱).

<sup>۴</sup> - اسفندیار جهانگرد، حبیب مروت و نیلوفر سپهوند، «نقش محتوا بر شکاف دیجیتال اقتصاد»، نشریه مدل‌سازی اقتصادی، ۸، ۳۶ (۱۳۹۶).

Watkins, S. Craig. "Digital divide: Navigating the digital edge." International Journal of Learning and Media ۳, no. ۲ (۲۰۱۱).

<sup>۵</sup> - van Dijk, Johannes AGM. "A framework for digital divide research." Electronic journal of communication 12, no. 1 (2002).

<sup>۶</sup> - مرتضی رسول رویسی، «شکاف دیجیتالی، چالشی در برابر کشورهای در حال توسعه»، نشریه اطلاعات سیاسی - اقتصادی، ۱۸۱ و ۱۸۲، ۱۹۶ (۱۳۸۱).

<sup>۷</sup> - طاهر روشندل اربطانی، حسین کاظمی و فهیمه حاج اسماعیلی، «مدل‌سازی عوامل اثرگذار بر دسترسی فیزیکی به رایانه و اینترنت با استفاده از شبکه‌های عصبی - فازی تطبیقی»، Journal of Information Technology Management, ۲۸، ۵۴۲ (۱۳۹۵).

<sup>۸</sup> - الهی شعبان، بهنام عبدی و حسن دانائی فرد، «پذیرش دولت الکترونیک در ایران: تبیین نقش متغیرهای فردی، سازمانی و اجتماعی مطرح در پذیرش فن‌آوری»، نشریه چشم انداز مدیریت دولتی، ۱، ۴۱، ۴۴، ۴۵ (۱۳۸۹).

<sup>۹</sup> - سهیلا هاشمی، مریم مرادی و ابومحمد عسگرخانی، «بررسی نقش دولت الکترونیک در سرعت عمل به کارهای حقوقی مردم و دآوری‌ها در ایران»، نشریه رهیافت انقلاب اسلامی، ۵۸، ۲۵۹ (۱۴۰۱).

شامل شهروندان، بنگاه‌های اقتصادی، دولت و زیرساخت است. همه این مولفه‌ها با یکدیگر ارتباط داخلی دارند و لازم است با هم هماهنگ شوند.<sup>۱</sup>

شاخص فرصت دیجیتال<sup>۲</sup> شاخصی است که امکان و فرصت استفاده دیجیتال را برای شهروندان یک کشور خاص در زمینه دسترسی به اطلاعات جهان‌گستر، منصفانه و ارزان مورد سنجش قرار می‌دهد. شاخص فرصت دیجیتال مهم‌ترین ابزار اندازه‌گیری تلاش‌های هر کشور در ایجاد جامعه اطلاعاتی است. شاخص فرصت دیجیتال به بررسی کشورها در قالب سه مقوله فرصت، زیرساخت و کاربرد می‌پردازد.

شکاف دیجیتال شامل عدم تعادل در دسترسی، عدم تعادل در برخورداری از منابع، عدم مهارت، دسترسی نابرابر به اطلاعات و صعوبت در دسترسی به اطلاعات نیز می‌شود. دسترسی به اطلاعات از مقوله‌های مورد مطالعه در حوزه حقوق شهروندی نیز هست، زیرا فقدان یا محدودیت دسترسی شهروندان به اطلاعات باعث می‌شوند شهروندان نتوانند حقوق خود را به‌عنوان شهروند احقاق کنند. شکاف دیجیتال بعد جدیدی از نابرابری است.<sup>۳</sup>

## ۲-۵- حقوق شهروندی، سلامت و شفافیت اداری و پاسخگویی دولت:

شفاف‌سازی موفق دارای لازمه‌های زیراست: دسترسی آسان به منابع اطلاعاتی عمومی. منابع اطلاعاتی عمومی اطلاعاتی هستند که از برنامه‌های دولت سرچشمه می‌گیرند؛ قابلیت دسترسی اطلاعات برای همه ذی‌نفعان<sup>۴</sup>؛ مستندبودن و مستند سازی اقدامات و فعالیت‌های دولت، هم‌لازمه و هم‌اثر شفافیت است. اهمیت مستند سازی در این عرصه تا حدی است که مستند سازی اطلاعات املاک را در فرایند اجرای طرح‌های نوینی مانند کاداستر، با حقوق شهروندان در ارتباط دانسته‌اند.<sup>۵</sup>

ظرفیت قوه قضائیه و نهادهای مبارزه با فساد به‌لحاظ ظرفیت کارکنان این بخش در سلامت اداری و قضائی از زمینه‌های استقرار حقوق شهروندی است. داوری صحیح، وجود سازمان‌های کنترلی و نظارتی، دستگاه قضائی مقتدر اهم مولفه‌های این موضوع هستند.<sup>۶</sup>

یکی از جنبه‌های رعایت و محترم شمردن حقوق شهروندی، شفافیت نظام اداری و پاسخگویی دولت است. در نظام‌های مردم‌سالار، آحاد مردم می‌توانند مطابق ساختارهای قانون اساسی از حکومت در قبال انجام مسئولیت‌های مدنی و اجتماعی، خواهان پاسخ‌هایی صریح و شفاف باشند. زیرا مردم همان صاحبان اصلی هستند که انجام کارهای خود را به سازمان‌های دولتی و دولت تفویض می‌کنند. همچنین، اطلاعات شفاف، منبعی برای هماهنگی و بهبود روابط میان عناصر یک سیستم دولتی و روابط بین مردم و دولت به حساب می‌آید و زمینه یک حکمرانی خوب را فراهم می‌کند. البته ایده شفافیت از طریق رایانه از دیدگاه علوم سیاسی مخالفانی هم دارد. ماجر<sup>۷</sup> ادعا می‌کند که شفافیت به‌واسطه رایانه دارای ویژگی‌هایی است که می‌تواند اعتماد عمومی را تهدید کند. این ویژگی‌ها عبارتند از: تعامل میان افراد جامعه به‌حداقل رسیده، افراد از تجربه‌های مشترک

<sup>۱</sup> - سیدمحمدعلی خاتمی فیروزآبادی، مسعود عسگری مهر و فرخنده مرتضی هجری، «راهکارهای توسعه کسب و کارهای الکترونیک در چارچوب تسهیل و ارتقای فضای کسب و کار»، نشریه پژوهش‌نامه اقتصادی دانشگاه علامه طباطبائی، ۶۸، ۲۶۹ (۱۳۹۷)؛ سید مجتبی حسینی راد، «ارزیابی آمادگی الکترونیکی شهرداری‌ها در راستای تحقق شهرداری الکترونیک»، نشریه مدیریت شهری و روستایی، ۴۹، ۱۰۹ (۱۳۹۶).

<sup>۲</sup> - Digital Opportunity Index (DOI)

<sup>۳</sup> - حسن خسروی، حسن توکل طیبی، ناصرعلی منصوریان، «چالش‌ها و راهبردهای دولت الکترونیک در راستای تحقق دموکراسی»، نشریه جستارهای سیاسی معاصر، ۴، ۷۱ (۱۴۰۱)؛ اسفندیار جهانگرد، حبیب مروت و نیلوفر سپهوند، «نقش محتوا بر شکاف دیجیتال اقتصاد»، نشریه مدل‌سازی اقتصادسنجی، ۸، ۳۶ (۱۳۹۶)؛ طاهر روشندل اربطانی، حسین کاظمی و فهیمه حاج اسماعیلی، «مدل‌سازی عوامل اثرگذار بر دسترسی فیزیکی به رایانه و اینترنت با استفاده از شبکه‌های عصبی - فازی تطبیقی»، Journal of Information Technology Management، ۲۸، ۵۴۶ (۱۳۹۵)؛ شیرین احمدنیا، «جایگاه زنان در جامعه اطلاعاتی؛ شکاف دیجیتالی بر مبنای جنسیت»، نشریه بازتاب اندیشه، شماره ۶۵، ۶۷ (۱۳۸۴).

Budhiraja, Renu, and Sameer Sachdeva. "E-readiness assessment (India)." On-line: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/APCITY/UNPAN014673.pdf> (2002), 1; Marcella, Rita, and Graeme Baxter. "Citizenship information, electronic government." (1998), 8.

general information sources

<sup>۴</sup> - وزین کریمیان محمد، بهاره کلاهی و سعید صفری، «شناسایی و اولویت‌بندی عوامل موثر بر شفافیت نظام اداری ایران؛ ناظر بر بند ۱۸ سیاست‌های کلی نظام اداری»، نشریه چشم انداز مدیریت دولتی، ۲۳، ۸۶ و ۹۶ (۱۳۹۴)؛ جهانگیری شهناز، «رابطه حقوق شهروندی و نظام اداری»، نشریه مطالعات و پژوهش‌های اداری، ۷، ۱۰ (۱۳۹۹).

<sup>۵</sup> - جواد علیزاده و فرحناز مومن، «نقش نقشه برداری کاداستر در صیانت از حقوق بیت‌المال در اراضی و منابع طبیعی در پرتو اصل حقوق عمومی»، نشریه نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، ۵۱، ۲۹۶ (۱۴۰۰).

<sup>۶</sup> - علیرضا مظلوم رهنی و زهرا رجائی، «درآمدی بر حقوق شهروندی و نظام اداری»، نشریه مطالعات حقوق شهروندی، ۱۷، ۵۴۱ (۱۳۹۹).

<sup>۷</sup> - Meijer

اجتماعی بی‌بهره می‌شوند؛ ارتباط و هم‌فکری کاهش می‌یابد و همچنین شکل ساختاری تعاملات بیش از حد کمی و ماشینی می‌شود.<sup>۱</sup> از میان دهه ۱۹۸۰ به این سو با گسترش جرائم و بحران‌های اجتماعی و سیاسی، نظریه حکمرانی خوب با تمرکز بر رویکردهای تعاملی با جامعه و با ویژگی‌ها یا مولفه‌های مشارکت، قانون‌مندی، شفافیت، مسئولیت‌پذیری، اجتماع‌محوری، عدالت‌محوری، کارآمدی و اثربخشی و پاسخگوئی برجسته شد.<sup>۲</sup> موضوع شفافیت، در مقایسه با دیگر مولفه‌های دولت الکترونیک از قبیل سرمایه توسعه دولت الکترونیک کمتر مورد توجه قرار گرفته است.<sup>۳</sup> یک نظام اداری مطلوب وقتی می‌تواند ادعای کارآمدی داشته باشد که با مشخصه‌هایی مانند پاسخگوئی به نیازها و حل مسائل شهروندان، شفافیت، مسئولیت‌پذیری توأم بوده، در عین حال برخوردار از کارکنان متخصص و اخلاق‌مدار، سریع و دقیق، مطابق با فن‌آوری و اقتضات روز جامعه و تضمین‌کننده حقوق شهروندی باشد.<sup>۴</sup> از جریان آزاد اطلاعات و شفافیت به‌عنوان اکسیژن دموکراسی یاد شده است و عاملی برای کاهش فاصله میان مردم دولت‌مردان و مشارکت اثربخش شهروندان اعضای جامعه مدنی در فرایند تصمیم‌گیری عمومی و گسترش عدالت اجتماعی است.<sup>۵</sup>

## نتیجه‌گیری:

تکوین دولت الکترونیک و توابع آن از نتایج بديهی و انکارناپذیر ورود فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات به عرصه مراودات اجتماعی است. پدیده‌هایی از این دست که در روزگار ما بسیار بديهی و معمول به‌نظر می‌رسند در گذشته‌ای نه چندان دور، بسیار غریب و دور از ذهن می‌نموده‌اند. در مدل سنتی به‌کارگیری فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات در فعالیتهای بخش عمومی، تأکید عمده بر خودکار کردن امور داخلی دولت از طریق پردازش داده‌ها بود. در مدل جدید به‌کارگیری فن‌آوری اطلاعات ارتباطات در بخش دولتی فراتر از توجه صرف به امور داخلی دولت است. براساس این مدل بهبود فرایندهای درونی دولت تنها بخشی از قلمرو دولت الکترونیک است و برقراری تعاملات بیرونی، ارتباط با شهروندان زمینه‌های دیگری هستند که مدل جدید به آن توجه می‌کند.<sup>۶</sup> شهروند را به‌عنوان فردی با حقوق و مسئولیت‌های تعریف شده و معین که در فعالیتهای جامعه شرکت می‌کند از عناصر متشکله دولت الکترونیک دانسته‌اند.<sup>۷</sup> وجود رویکرد جامع، هم‌افزایی، اتحاد و یکپارچگی میان نهادهای دولتی و قضائی و در نهایت جلوگیری از شکل‌گیری تضاد در رویکرد نهادهای اجرائی، ایجاد شبکه‌های اصلی میان کنش‌گران از لازمه‌های حسن عملکرد دولت الکترونیک است.

برآیند مطالب مندرج در این نوشتار را می‌توان مشتعل بر موارد ذیل دانست:

اولاً: دولت الکترونیک - که برآمده از ورود فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات به زندگی بشری است - ضرورتی انکارناپذیر است که با سایر جنبه‌های زندگی انسان پیوندی وثیق دارد. در عصر تفوق فن‌آوری، انسان را یارای زیستن و مراوده بر سیاق عهد قدیم نیست. تکوین دولت الکترونیک، نتیجه محتوم گذار از جوامع سنتی به جوامع معرفتی است. لازمه زیستن در جوامع معرفتی، نیز گذار از انگاره‌ها و مظاهر سنت است. دولت الکترونیک نه دولت و حکمرانی جدید، بلکه نوعی تغییر در فرایندها و شیوه‌هاست. در این تغییر، آنچه نمایان‌تر است حضور ناگزیر فن‌آوری در همه عرصه‌هاست؛

ثانیاً: تکوین دولت الکترونیک را بایسته‌ها و لازمه‌های ایجابی و سلبی است: بایسته‌های ایجابی مشتعل بر پذیرش ورود فن‌آوری به عرصه زندگی اجتماعی از سوی مردم و سردمداران از یک‌سو و مهیا بودن زیرساخت‌های سخت-افزاری و فرم‌افزایی مربوطه از سوی دیگر از سوی دیگر و

<sup>۱</sup> - وزین کریمیان محمد، بهاره کلاهی و سعید صفری، «شناسایی و اولویت‌بندی عوامل موثر بر شفافیت نظام اداری ایران؛ ناظر بر بند ۱۸ سیاست‌های کلی نظام اداری»، نشریه چشم انداز مدیریت دولتی، ۲۳، ۸۳، ۸۴، ۸۶ و ۱۳۹۴(۹۶).

<sup>۲</sup> - سردارنیا خلیل‌الله و میرزا مهدی سالاری شهراباکی، «واکاوی پیشگیری از جرائم در ایران با تمرکز بر نظریه سیستمی در علوم سیاسی»، فصل‌نامه پژوهش حقوق کیفری، سال هفتم، ۲۷، ۴۸(۱۳۹۸).

<sup>۳</sup> - Kaufman, Ester. "E-citizenship, good governance and ICT." (2005), 6.

<sup>۴</sup> - جهانگیری شهناز، «رابطه حقوق شهروندی و نظام اداری»، نشریه مطالعات و پژوهش‌های اداری، ۷، ۱۳۹۹(۸).

<sup>۵</sup> - سردارنیا خلیل‌الله و میرزا مهدی سالاری شهراباکی، «واکاوی پیشگیری از جرائم در ایران با تمرکز بر نظریه سیستمی در علوم سیاسی»، فصل‌نامه پژوهش حقوق کیفری، سال هفتم، ۲۷، ۵۷(۱۳۹۸)؛ سید میثم عظیمی و علی غلامی، «نظارت فناورانه در پیشگیری وضعی از جرائم اقتصادی و چالش‌های آن با حریم خصوصی اطلاعاتی»، نشریه مجلس و راهبرد، ۹۱، ۲۷۲ (۱۳۹۶).

<sup>۶</sup> - سید مهدی الوانی و نورمحمد یعقوبی، «مدیریت دولتی و دولت الکترونیک»، نشریه مدیریت فرهنگ سازمانی، ۳، ۱۰(۱۳۸۲).

<sup>۷</sup> - ابراهیم شاکری، «دولت الکترونیک، تعاریف و چگونگی آن»، نشریه حافظ، ۸۵، ۱۳۹۰(۷۱).

لازمه‌های سلبی در برگزیده نبود تمامی موانع برآمده از نقص امکانات و عملکرد حاکمیتی است. با جمع آمدن عوامل و فقدان موانع مزبور می‌توان به روانی فرایند دولت الکترونیک امید داشت؛

ثالثاً: شهروندان به‌عنوان اعضای لایتنج‌زای سیستم دولت الکترونیک و توابع آن، دارای حقوق و تکالیفی هستند که هیچ اغماضی را برنمی‌تابد. حقوق شهروندان بر دارا بودن امکانات مبتنی بر فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات، حریم خصوصی و برخورداری از ایمنی را در این زمینه می‌توان ذکر کرد. اهمیت شهروندان تاجائی است که هرتلاشی بدون در نظر گرفتن حقوق و تکالیف آنان به بیراهه می‌رود؛

رابعاً: علاوه بر ضرورت رعایت حریم خصوصی و حقوق شهروندی، تمامی عوامل سلبی و ایجابی موثر بر شکل‌گیری و سهولت اجرای فرایند دولت الکترونیک و همچنین تمامی مولفه‌های موثر بر آمادگی الکترونیک و شکاف دیجیتال، مستقیماً با حقوق شهروندی ارتباط دارند و بر دولت است که در اعمال سیاست‌های خود این ارتباط را ملحوظ نظر داشته باشد.

## منابع:

آذرباد بابک و محمدجواد حق‌شناس، «از انتخابات الکترونیکی تا مردم‌سالاری دیجیتال، با تأکید بر ایران»، نشریه جامعه‌شناسی سیاسی ایران، ۱۲، (۱۳۹۹).

آذرباد بابک و محمدجواد حق‌شناس، «الکترونیکی شدن انتخابات و گذار به دموکراسی، مطالعه تطبیقی پیامدهای این فرایند در ایالات متحده و ایران»، نشریه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، ۳۸، (۱۴۰۰).

ابراهیمیان حجت‌الله و توکل لطفی، «مطالعه رابطه حقوق شهروندی با امنیت اجتماعی»، نشریه پژوهش‌های اجتماعی، ۴۵، (۱۳۹۸).

احمدنیا شیرین، «جایگاه زنان در جامعه اطلاعاتی؛ شکاف دیجیتالی بر مبنای جنسیت»، نشریه بازتاب اندیشه، شماره ۶۵، (۱۳۸۴).

افراخته زهره و غلامرضا شاه‌محمدی، «رتبه بندی عوامل موثر بر آمادگی الکترونیکی در استقرار شهر الکترونیک»، نشریه مدیریت منابع در نیروی انتظامی، ۲۲، (۱۳۹۷).

آگاه وحید، «حقوق شهروندی در نظام اداری»، نشریه مطالعات و پژوهش‌های اداری، ۷، (۱۳۹۹).

الهی شعبان، بهنام عبدی و حسن دانائی فرد، «پذیرش دولت الکترونیک در ایران: تبیین نقش متغیرهای فردی، سازمانی و اجتماعی مطرح در پذیرش فن-آوری»، نشریه چشم انداز مدیریت دولتی، ۱، (۱۳۸۹).

الوانی سید مهدی و نورمحمد یعقوبی، «مدیریت دولتی و دولت الکترونیک»، نشریه مدیریت فرهنگ سازمانی، ۳، (۱۳۸۲).

باطنی ابراهیم و مهدی یزدان‌شناس، «نگاهی به فرایند شکل‌گیری دولت الکترونیک و چالش‌های فراروی آن»، نشریه حقوق اسلامی، ۹، (۱۳۸۵).

بختیاری لطفعلی و علیرضا ادیبی، «الگوی تصمیم‌گیری در پیشگیری انتظامی از جرم»، نشریه مطالعات دفاع مقدس، ۲۴، (۱۳۹۹).

بهار مهری و سید میلاد موسوی حق‌شناس، «رسانه‌های جدید، دیجیتالی شدن صنایع فرهنگی و چالش‌های نوین: یک فراتحلیل کیفی»، نشریه علوم خبری، ۴۰، (۱۴۰۰).

بیرجندی علیرضا، «چالش‌های حقوقی حفظ حریم خصوصی شهروندان در برابر دسترسی دولت‌های الکترونیک به اطلاعات شخصی؛ باتمركز بر قوانین و سیاست‌گذاری‌های ایران»، نشریه معارف علوم اسلامی و علوم انسانی، ۱۳، (۱۴۰۲).

جهانگرد اسفندیار، حبیب مروت و نیلوفر سپهوند، «نقش محتوا بر شکاف دیجیتال اقتصاد»، نشریه مدل‌سازی اقتصادسنجی، ۸، (۱۳۹۶).

جهانگیری شهناز، «رابطه حقوق شهروندی و نظام اداری»، نشریه مطالعات و پژوهش‌های اداری، ۷، (۱۳۹۹).

- حبيب زاده توکل و حافظه سيفي، « تأثير حکمراني مطلوب بر اجرائي شدن حق بر توسعه با تاكيد بر بعد ملي »، نشریه دیدگاه های حقوق قضایی، ۶۲، (۱۳۹۲).
- حسينی راد سيد مجتبی، « ارزیابی آمادگی الکترونیکی شهرداری‌ها در راستای تحقق شهرداری الکترونیک»، نشریه مدیریت شهری و روستایی، شماره ۴۹، زمستان ۱۳۹۶.
- خاتمی فیروزآبادی سیدمحمدعلی، مسعود عسگری مهر و فرخنده مرتاض هجری، « راهکارهای توسعه کسب و کارهای الکترونیک در چارچوب تسهیل و ارتقای فضای کسب و کار»، نشریه پژوهش نامه اقتصادی دانشگاه علامه طباطبائی، ۶۸، (۱۳۹۷).
- خسروی حسن وهمکاران، حسن توکل طیبی، ناصرعلی منصوریان، « چالش‌ها و راهبردهای دولت الکترونیک در راستای تحقق دموکراسی»، نشریه جستارهای سیاسی معاصر، ۴، (۱۴۰۱).
- خلجی محمد و هادی خانیکي، « جامعه اطلاعاتی، جوامع معرفتی، شکاف‌های دیجیتال و ضرورت‌های جدید توسعه»، نشریه پژوهش‌های ارتباطی، ۶۰، (۱۳۸۸).
- خیشوند علی، صدیقه محمداسماعیل، فهیمه باب الحوائجی و فاطمه نوشین فرد، « آسیب شناسی موانع یکپارچه سازی سیستم‌های اطلاعاتی دولت الکترونیک در ایران»، نشریه راهبرد، ۸۳، (۱۳۹۶).
- دیاس کلارنس و رضاعلی قلی پور، « هویت، کرامت، فرهنگ و حقوق بشر»، نشریه حقوق بشر، دوره پنجم، ۱، (۱۳۸۹).
- دعاگو حسین و سیدمحمد هاشمی، « جایگاه حقوق شهروندی کرامت مدار در دکترین مسئولیت حمایت در پرتو حقوق بین الملل»، نشریه پژوهش‌های اخلاقی، ۳۶، (۱۳۹۸).
- دهدشتي شاهرخ زهره و غدیر شکیبا جمال آباد، « مدل ساختاری جهت شناسایی مولفه‌های استراتژیک اثربخش بر نهادهای سازی گردشگری الکترونیک»، نشریه مطالعات مدیریت گردشگری، ۲۲، (۱۳۹۲).
- ذکی یاشار و جواد حسن زاده، « مقایسه شاخص بین المللی توسعه دولت الکترونیک بین مناطق جغرافیایی جهان»، نشریه دولت پژوهی، ۱۳، (۱۳۹۷).
- رجائی هرندي سعیده و پریسا رحیم‌خانی، « بیمه داده‌محور»، نشریه گزارش موردی، ۷۲، (۱۴۰۱).
- رحمتی فر سمانه، « الکترونیک شدن دستگاه قضایی در پرتو مولفه های حکمرانی خوب»، نشریه پژوهش‌های حقوقی، ۲۲، (۱۳۹۱).
- رسول رویسی مرتضی، « شکاف دیجیتالی، چالشی در برابر کشورهای در حال توسعه»، نشریه اطلاعات سیاسی - اقتصادی، ۱۸۱ و ۱۸۲، (۱۳۸۱).
- رفیع حسین و دیان جانباز، « تأثیر فناوری های جهانی اطلاعاتی و ارتباطاتی بر امنیت ملی کشورها»، نشریه سیاست، ۱۳، (۱۳۸۹).
- روشندل اربطانی طاهر، حسین کاظمی و فهیمه حاج اسماعیلی، « مدل سازی عوامل اثرگذار بر دسترسی فیزیکی به رایانه و اینترنت با استفاده از شبکه های عصبی - فازی تطبیقی»، Journal of Information Technology Management، ۲۸، (۱۳۹۵).
- ساردوئی نسب محمد و احد طاهری، « اسناد تجارت الکترونیکی؛ برات، سفته و چک الکترونیکی» نشر میزان، چاپ اول، (۱۳۹۳).
- سردارنیا خلیل الله و میرزا مهدی سالاری شهربابکی، « واکاوی پیشگیری از جرائم در ایران با تمرکز بر نظریه سیستمی در علوم سیاسی»، فصل نامه پژوهش حقوق کیفری، ۲۷، (۱۳۹۸).
- سلاجقه سنجر و سحر هنرآموز، « دولت الکترونیک از تئوری تا عمل»، نشریه راهبرد توسعه، ۲۹، (۱۳۹۱).
- سلیمی علی، « بررسی اصول و مبانی حقوق شهروندی در نظام اداری ایران»، نشریه حقوق و فقه، شماره ۱۳، (۱۳۹۹).
- سلیمی علی، « بررسی اصول و مبانی حقوق شهروندی در نظام اداری ایران»، نشریه حقوق و فقه، ۱۳، (۱۳۹۹).

- شافعی رضا و مهران رضوانی، « آمادگی کسب و کار الکترونیکی شرکت‌های کوچک و متوسط صنعتی برای حضور در بازارهای اینترنتی»، نشریه اقتصاد و تجارت نوین، ۱، (۱۳۹۷).
- شاکری ابراهیم، « دولت الکترونیک، تعاریف و چگونگی آن»، نشریه حافظ، ۸۵، (۱۳۹۰).
- صحرایی فرامرزی، «تحلیلی بر سند جامع دولت الکترونیک جمهوری اسلامی ایران از منظر شاخص‌های دولت دیجیتالی و حکمرانی داده‌ها»، فصلنامه دولت-پژوهی، سال نهم، ۳۴، (۱۴۰۲).
- صدر عرفانی زهرا و ایوب طالب زاده، « دولت الکترونیک و حریم خصوصی افراد»، نشریه فقه، حقوق و علوم جزا، ۱۱، (۱۳۹۸).
- طهماسبی امین و امیرحسین حمزه فلاح پور، « ارزیابی آمادگی الکترونیکی مؤسسات فرهنگی توسط مدل IUP»، نشریه راهبرد توسعه، ۶۲، (۱۳۹۹).
- ظهوری علیرضا، « دنیای مجازی: بازار اطلاعاتی دموکراتیک و توانا ساز یا سراب محدود کننده؟»، نشریه جهانی رسانه، ۳، (۱۳۸۶).
- عظیمی سید میثم و علی غلامی، « نظارت فناورانه در پیشگیری وضعی از جرائم اقتصادی و چالش‌های آن با حریم خصوصی اطلاعاتی»، نشریه مجلس و راهبرد، ۹۱، (۱۳۹۶).
- علیزاده جواد و فرحناز مومن، «نقش نقشه برداری کاداستر در صیانت از حقوق بیت المال در اراضی و منابع طبیعی در پرتو اصل حقوق عمومی»، نشریه نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، ۵۱، (۱۴۰۰).
- علیزاده جواد و فرحناز مومن، «نقش نقشه برداری کاداستر در صیانت از حقوق بیت المال در اراضی و منابع طبیعی در پرتو اصل حقوق عمومی»، نشریه نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، ۵۱، (۱۴۰۰).
- قربانی زاده وجه الله و سارا بهفر، « فراتحلیل پژوهش‌های آمادگی الکترونیک سازمان‌ها در ایران»، نشریه مطالعات مدیریت کسب و کار هوشمند، ۶، (۱۳۹۲).
- قلی‌پور آرین و علی پیران‌نژاد، « ارتقای اعتماد عمومی و دموکراسی الکترونیکی: تبیین نقش دولت الکترونیک»، نشریه مدرس علوم انسانی، ۵۶، (۱۳۸۷).
- محسنی فرید و محمدحسین میرعماد، « مبانی و استثنائات حریم خصوصی در اسلام و حقوق ایران از دیدگاه حقوق عمومی»، نشریه آموزه‌های حقوقی گواه، ۹، (۱۳۹۸).
- مسعودی امیدعلی، « آموزش الکترونی؛ آینده نگری کشورهای در حال توسعه و دانشگاه مجازی»، نشریه دین و ارتباطات، ۳۳، (۱۳۸۷).
- مظلوم رهنی علیرضا و زهرا رجائی، «درآمدی بر حقوق شهروندی و نظام اداری»، نشریه مطالعات حقوق شهروندی، ۱۷، (۱۳۹۹).
- معمارزاده غلامرضا و مهرزاد سرفرازی، « دولت الکترونیک و شکاف‌های دیجیتالی»، نشریه نشریه پژوهش‌نامه، سال ششم، ۷۸، (۱۳۹۰).
- موسی خانی مرتضی و مهرزاد سرفرازی، «دموکراسی الکترونیک، ضرورتی در عصر مجازی»، نشریه پژوهش‌نامه، ۸۳، (۱۳۹۰).
- مولائی یوسف، « حق توسعه از ادعای سیاسی تا مطالبه حقوقی»، نشریه سیاست، ۱۶، (۱۳۸۹).
- هاشمی سهیلا، مریم مرادی و ابومحمد عسگرخانی، « بررسی نقش دولت الکترونیک در سرعت عمل به کارهای حقوقی مردم و داوری‌ها در ایران»، نشریه رهیافت انقلاب اسلامی، ۵۸، (۱۴۰۱).
- وزین کریمیان محمد، بهاره کلاهی و سعید صفری، « شناسایی و اولویت‌بندی عوامل موثر بر شفافیت نظام اداری ایران؛ ناظر بر بند ۱۸ سیاست‌های کلی نظام اداری»، نشریه چشم انداز مدیریت دولتی، ۲۳، (۱۳۹۴).
- یوسفی سعیدآبادی رضا و ثریا محسنی، « رابطه شکاف دیجیتالی و اضطراب رایانه‌ای دانشجویان»، نشریه فن آوری اطلاعات و ارتباطات در علوم تربیتی، ۳، (۱۳۹۱).

Budhiraja, Renu, and Sameer Sachdeva. "E-readiness assessment (India)." On-line: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/APCITY/UNPAN014673.pdf>. (2002)

Choucri, Nazli, Vincent Maugis, Stuart Madnick, Michael Siegel, S. Gillet, S. O'Donnell, M. Best, H. Zhu, and F. Haghseta. "Global e-readiness-for what." Center for eBusiness at MIT. (2003)

De Haan, Jos. "A multifaceted dynamic model of the digital divide." *It & Society* 1, no. 1(2004): 66-77

Đurek, Valentina, and Nina Begicevic Ređep. "Review on e-readiness assessment tools." In *Central European Conference on Information and Intelligent Systems*, p. 161. Faculty of Organization and Informatics Varazdin, 2016

Eweni, Samuel O., Joseph Meyinsse, Victor Mbarika, and Simeon Okpechi. "A study of e-readiness assessment: The case of three universities in Nigeria." In *Proceedings of the Information Systems Educators Conference ISSN*, vol. 1167, p. 1430. 2013

Marcella, Rita, and Graeme Baxter. "Citizenship information, electronic government (1998)".

Marcella, Rita, and Graeme Baxter. "Citizenship information, electronic government (1998)".

Moses, Julia. "Social Citizenship and Social Rights in an Age of Extremes: TH Marshall's Social Philosophy in the *longue durée*." *Modern Intellectual History* 16, no. 1(2019): 184-100

van Dijk, Johannes AGM. "A framework for digital divide research." *Electronic journal of communication* 14, no. 1 (2002)

Zefferer, Thomas, and Vesna Krnjic. "Usability evaluation of electronic signature based e-government solutions." In *Proceedings of the IADIS International Conference WWW/INTERNET*, vol. 2012, 1